

TARTALOM

4 | ÜGYNÖKÜGYEK

Az ügynökök köztünk járnak
(de kit érdekel?)

5 | KÖDDÉ VÁLT IRATHALMAZ

Eltűnt iratok
nyomában

8 | ÖNÉLETRAJZ

Fél Győző kínládásai
Interjú Gervai Andrással

10 | BESZERVEZÉS,
LEHALLGATÁS

„A megfigyelőket is
megfigyelték”
Interjú Szőnyi Tamással

12 | BESÚGÓ JÓ BARÁT

„A telefon nem beszélgetésre
való, hanem lehallgatásra”

13 | AZESZPÓNEM

Katona Ferenc:
Fedetlen fővel
a zsinagógában
Az 1970-es szegedi Mózes-
előadás történetéhez

18 | EMLÉKEZETKÖZÖSSÉG

Schöpflin György:
Eltérő emlékezetrendszerek

19 | EMLÉKEZETKÖZÖSSÉG

Grendel Lajos:
Egy jó barát sokat segíthet

20 | MAGYAR-ZSIDÓ

Konrád Miklós:
Hatvany Lajos „zsidókérdése”



13-17.

AZ 1970-ES
SZEGEDIMÓZES-ELŐADÁS
TÖRTÉNETÉHEZ

24 | ÉLETSORS

Vaszilij Grosszman
élete és sorsa

25 | NAGYREGÉNY

Vaszilij Grosszman:
Élet és sors

28 | NYELV ALATTI RÉTEG

Két testben egy lélek
Interjú Szász Jánossal

31 | HELDENPLATZ

A végső igazságok
abszurditása
– Thomas Bernhard
Heldenplatz című darabja
a bécsi ősbemutatótól
a magyar ősbemutatóig

33 | TRANSZVESZTITA

A fiúk nem angyalok

A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület
folyóirata
Megjelenik évente tízszer

Szerkesztőbizottság:

Deák Gábor
Hoffman Iván
Itamár János-Keszt
Kovács András
Seres László
Tatár György
Turán Tamás

Szerkesztőség:

Szántó T. Gábor főszerkesztő
Gadó János
Deák Andrea szerkesztőségi titkár
Magó Katinka (pénzügyek)

Állandó külső munkatársak:

Uri Asaf, Csáki Márton,
Németh Ványi Klári,
Panyi Szabolcs, Pályi Márk,
Vári György, Várnai Pál

A megjelenést támogatja:

Amerikai Joint Magyarország
Magyarországi Zsidó Örökség
Közalapítvány



Nemzeti Kulturális Alapprogram

A héber és jiddis szavak átírása
a szerzők felfogását tükrözi

Címlap:

Kurdi István montázs

Terjeszti a Lapker Rt.

A kéziratok szerkesztése lezárult:
2012. október 30-án

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

Bálint Zsidó Közösségi Ház
1065 Budapest, Révay u. 16.
234-es és 235-ös szoba
Telefon: 311-9214/136, 137
Telefon/fax: (36-1) 311-6665

Lapunk e-mail címe:

info@szombat.org

Címünk az interneten:

http://www.szombat.com

Előfizethető a kiadóhivatalban,
illetve postautalványon
az OTP 11709002-20066703
„Szombat” számú alszámlán

Lapengedély száma:

III/Kul/174/1989.

HU ISSN 0865-3844

Felelős kiadó:

Kirschner Péter, a Mazsike elnöke

Nyomdai előállítás: Mackensen Kft.

AZ ÜGYNÖKÖK KOZTUNK JARNAK (DE KIT ÉRDEKEL?)

A zsidó közösségben 1975 és 1989 között tevékenykedő ügynökök jelentései javarészt eltűntek. A fennmaradt töredékekből rekonstruálható a rendszer működése, de a besúgók személye és tevékenysége gyakran nem. Történelmi énünk kielégülhet, de személyes elégtételt nem várhatunk. A rólunk írt jelentéseket és azok szerzőit – nagy valószínűséggel – nem ismerhetjük meg.

Az állambiztonsági szolgálatok – a tetteik – érdekérvényesítő képessége erősebbnek bizonyult, mint a megfigyeltéké, vagyis az áldozatoké. Magyarországon ma túl kevesen vannak, akik őszintén érdekeltek a múlt feltárásában, számuk nem éri el a kritikus tömeget. A zsidó közösségben e téren semmivel sem jobb a helyzet.

Miért alakult ez így?

1989 békés forradalma után fél év alatt átrendeződtek a frontok: 1990-ben, az első szabad választások után két politikai tábor állt föl egymással szemben: a jobboldal nemzeti volt és antikommunista, a baloldal kozmopolita és antifasiszta. Az utóbbi vezető ereje (1994 után), az MSZP, pártállami múltja okán volt ellenérdekelte a titkosszolgálati iratok feltárásában. A jobboldal pedig azért, mert antikommunista önképét darabokra zúzták volna a titkos iratok. Régi és új kádereinek egy része ugyanis a pártállami ügynöke volt.

Az SZDSZ-t sem nemzeti, sem pártállami megfontolások nem vezéreltek, ezért érdekelt volt a titkosszolgálati anyagok feltárásában. 1994 után azonban, az MSZP kisebbségi partnereként, az antifasiszta harc hevében jellette ezt a követelést.

Ez a felállás gyakorlatilag a mai napig él: a két fő politikai erő egyike sem érdekelt a múltfeltárásban. Az SZDSZ közben megszűnt, szellemiségét számos véleményfor-

máló értelmiségi őrzi, de önmagukban kevesek az áttöréshez.

*

A zsidó közösségben 1989 utáni jelenlévő két fő erő két, radikálisan eltérő politikai kultúrát képviselt. A pártállamot kiszolgáló hitközségből (MIOK) létrejött Mazsichiz még erősebben őrizte a pártállami folyamatosságot, mint az MSZMP-utód szocialisták. Kompromittált, ügynökmúltú csúcsvezetése távozott ugyan, de a törzsgárda érintetlen maradt, és a feltámadó antiszemitizmus légkörében foggal-körömmel ragaszkodott a számára egyedüli biztonságot jelentő kádári hagyományhoz. Ez a közeg legfeljebb az ügynökjelentések eltüntetésében lehetett érdekelt. Ezzel szemben állt föl a liberális értelmiségiek által gründolt – az SZDSZ szellemiségéhez közelálló – Magyar Zsidó Kulturális Egyesület. Az akkor befolyása zenitjén álló egyesület a tetszhalott zsidó élet újrarendezésével volt elfoglalva. Egymást követték a kártikus vitaestek a holokausztról, cionizmusról, magyar zsidó történelemről, művészetről, stb. Hirtelen feltáruktak a zsidó lét hatalmas távlatát. Az ügynökkérdés csak egy volt mindezek közül: az egyesületnek nem volt szándéka, sem ereje, hogy ez ügynökben áttörést kényszerítsen ki.

Az 1989-es békés forradalom tehát nem ért el mindenhová: az állambiztonsági szolgálatok átmentették magukat.

*

Ma, a rendszerváltás után csaknem negyedszázaddal a szolgálatok immár mélyen beépültek a hatalomba. Magyarországon a domináns politikai erő egy soseml volt, szabadságharcos múlt kódéba menekül a fájdalmas tények elől. A szabadságharcos nemzet hagymázos képe nem fér össze a besúgók

tízezeinek keserű valóságával, így utóbbi nyomait az egyre korlátlanabb hatalom megpróbálja elfelejteni/eltüntetni.

A nemzeti hagyománytól amúgy irtózó, antifasiszta Mazsihisz ehhez csendben szekundál a kormánynak.

A mai zsidóság másik vezető ereje, a dinamikus Chabad Lubavics mozgalom (egyházi nevén: EMIH) nem tanúsít különösebb érdeklődést az ügynökkérdés iránt. Politikájában nem játszik szerepet pártállami múlt: a mozgalom 1989 előtt nem is létezett Magyarországon. A Tóra örökérvényű világában amúgy is részletkérdés a közelmúlt magyar történelme. Baruch Oberländer rabbi ugyan több ilyen kérdést vizsgált már a halacha szémszögéből, de írásai csak akkor kerültek előtérbe, ha valamilyen akut problémát a hagyomány fényében kell vizsgálni. (Legismeretebb példája ennek a Szegedi Csanád kapcsán született írása: mit tegyen a közösség a megtérni kívánó antiszemita zsidóval?)

A Chabad kívül áll a XX. századi európai történelmen, melynek súlya alatt a Mazsihisz csak úgy roskadozik. Előbbit nem érdeklí az ügynökmúlt, az utóbbi pedig hozzá se mer nyúlni.

(Minden változik persze. A Chabad ismerkedik a magyar zsidó történelemmel, és a magyar zsidókat is megérintette már a Tóra időtlensége, s ebből fakadó ereje.)

*

Jelenleg nincs olyan politikai erő Magyarországon, ami a titkosszolgálati múlt feltárásában áttörést érhetne el. A zsidó közösségben még kevésbé van ilyen. Együtt fogunk élni a félinformációkkal, az eltüntetett jelentések híján értelmezhetetlen (csupán a beszervezést tanúsító) 6-os kartonokkal. És annak tudatával, hogy 6-os kartonok is eltűnhetnek, tehát mindenkire gyanakodhatunk, aki 89 előtt hivatalt viselt vagy akár csak zsidó társaságba járt. Nem tudhatjuk meg bizonyossággal, hogy ki volt közöttünk ügynök, és ha mégis, nem tudhatjuk, mit jelentett.

A téma persze túl sok embert nem is érdekel már – a közvéleményt lefoglalják a tragikus romló életkörülmények és a politikai zűrzavar. A katartikus megtisztulás elmarad. A kérdést az idő oldja majd meg, amikor is a kádár-kori nemzedék végleg kivoynul a közéletből.

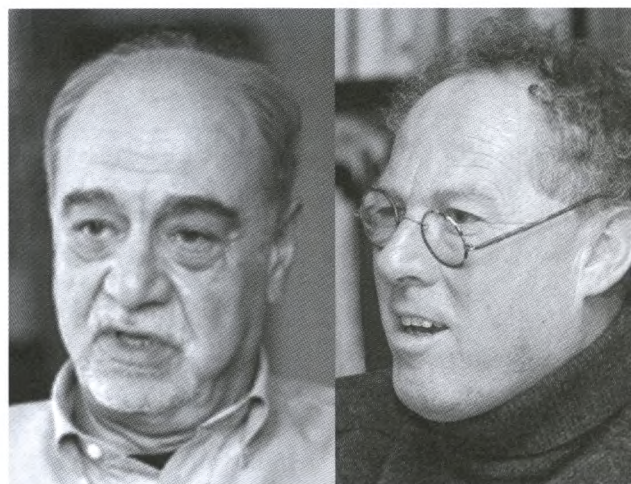
Gadó János

ELTÜNT IRATOK NYOMÁBAN

Egy kutatócsoport szisztematikusan gyűjti a pártállami időszak zsidó ügyekkel kapcsolatos dokumentumait. Már azt, ami megmaradt belőlük.

Kovács András, a Közép-európai Egyetem tanára, aki elsősorban zsidósággal kapcsolatos felméréseiről ismert, tíz éve koordinálja az adatgyűjtést. Ezek legfontosabb forrásai az egykori Állami Egyházügyi Hivatal, az MSZMP felső szervei, a külügyminisztérium, valamint az állambiztonság III/III-as, III/II-es, stb. ügyosztályai. Előbbiek iratai a Magyar Országos Levéltár, illetve a Zsidó Levéltár birtokában vannak, utóbbi iratait (ha egyáltalán megmaradtak) az Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára (ÁBTL) őrzi.

Mindenki tudja, hogy – ellentétben a keletnémet titkosszolgálatok hiánytalanul fennmaradt irataival – Magyarországon e dokumentumok jelentős része eltűnt. A közép-nemzedék még emlékszik a *Fekete Doboz* 1989-es felvételeire, amelyek leleplezték, hogy az utolsó óráit élő pártállam teherautó-számra szállíttatta el a dokumentumokat a Belügyminisztériumból – ma sem tudjuk pontosan, hová. De a dokumentumok eltüntetése nem állt le a rendszerváltás után sem: egészen 1995-ig szállították el az iratokat – tájékoztat Kenedi János, a téma legismeretebb kutatója. A pártállamból az új hatalom szolgálatlába álló hivatalnokok eleme érdeke volt a nagytakarítás. Ami pedig az adatelszállítás után megmaradt, annak is egyharmada a jogutód szervezet



Kovács András, Kenedi János

birtokában van: vagyis operatív anyagnak minősül, kutatók számára nem hozzáférhető.

Ahogy időben közeledünk 1989 felé, a zsidó közösségről gyűjtött anyagok egyre nagyobb része hiányzik – summázza Kovács András. A takarító BM-esek – 1989 előtt és után is – nyilván a legfrissebb (le nem zárt), legkompromittáltabb iratokat igyekeztek eltüntetni.

Hová lettek ezek?

Egy részüket nyilván megsemmisítették, de valószínűleg nem mindet – mondja Kovács, aki mendemondákat idéz. Az egyik szerint a Szovjetunióba vitték őket. – Hazavitték – állítják mások. Ennél azonban sokkal valószínűbb az, hogy számos irat egyszerűen nem került át az ÁBTL irattárába. A III/I (hírszerzés) és III/II (elhárítás) osztályok iratait nem adták át a levéltárnak. Mivel pedig az osztályok közt sok volt az átfedés,

Az "Xévar" fn.
Vétele: Magyarai égy.
Idő: 1965. IV. 9.
Hely: Munk. t. lakás
Tárgy: Dr. Scheiber Sándor

J E L E N T É S
Budapest, 1965. február 9-én

Scheiber Sándor legfőbb jellemvonása az ellenállás. Számára mind az ami van - a legtagadhatóbbakra kiterjesztve: rossz, és mindaz, ami nincs, az a jó. Rossz tehát itt élni és jó nyugaton. Rossz, ami a háttérben történik, és akkor volna jó, ha előtérbe kerülne. A nyugat-imádata óriási, már az is boldogság volt, ha egy nyugati ember érkezett és ő beszélhetett vele. Jó a kinti tudomány, a kinti lehetőségek, a ruha is csak akkor igazán jó, ha nyugati. Nyilván ez az örök opposíció vezetett abban is, hogy a saját intézete kárára annak értékeit ki szeretné küldeni és teszi is.

Voltaképpen tehetséges ember, kitűnő emlékező tehetséggel. A tudományait élve jó eredményeket érhetne el. Azonban az idejének nagy részét az foglalja le, hogy "összeeszközöljön" azok ellen, akiket gyűlöl, ami azt jelenti, hogy a háttérben vezetőket állandóan meg akarja bántani, kollégáit és távolabbi kollégáit megfúrni. Ugyanakkor maga az intézetét és a könyvtárat rendkívül rosszul vezeti, semmivel nem törődik, amivel kellene, de a háttérben gyűlöletre nevel, és minthogy semmiféle munkát nem követel tőlük, olyan rabbiakat nevel, akik megbízhatatlanok, erkölcstelenek lesznek és nem lesz semmiféle becsületes magatartásuk. A Claims keretén belül sem kíván semmi munkát, a pénzt azért adja, hogy őt "szolgálják". Látszat szerint szóban sokan veszik körül, de ezek csaknem kizárólag valóban a pénzért barátai, hátamögött még a gimnazisták is kinevetik.

számos III/III-as anyag is ezek között maradt.

Az eddigi kormányok egyike sem buzgolkodott ezeknek az ügyeknek a tisztázásán. A rövid életű Bajnai-kormány által e célból létrehozott Kenedi-bizottságot az Orbán-kormány rövid úton feloszlatta.

A fentiek következtében minél régebbi iratot keresünk, annál nagyobb valószínűséggel fogjuk megtalálni. Az 1949-56 közötti anticionista perek és vizsgálatok anyagai nagyrészt megmaradtak. Így kutathatók az 50-es évek koncepciók pereinek anyagai.

1956-ban, a felkelés napjaiban sok helyütt feldúlták az ÁVH hivatalait, és az iratanyag nagy része is megsemmisült. Az 1957-ben újraszerveződő III/III-as ügyosztálynak szinte előlrol kellett kez-

néséssel fogjuk megtalálni. Az 1949-56 közötti anticionista perek és vizsgálatok anyagai nagyrészt megmaradtak. Így kutathatók az 50-es évek koncepciók pereinek anyagai.

denie a hálózatépítést. Ez a zsidó felekezetben idővel épp úgy kiépült, mint a többi egyház esetében. A lojális zsidó felekezetet éppúgy behálózták, mint a fő veszélynek tekintett katolikus egyházat, ahol - püspöktől felfelé - az egyházi férfiak túlnyomó része ügynök volt. A MIOK csúcsovezetése (elnök, főtitkár), már a 60-as évek elején be volt szervezve. Egyes vezető beosztású személyektől többkötetnyi jelentés maradt fenn.

A 70-es évek közepétől kezdve az iratok egyre nagyobb része hiányzik. Létezésükről is csak azért tudunk, mert más források utalnak rájuk. (Lásd keretes anyagukat.) Scheiber Sándorról, a Rabbiképző igazgatójáról egy „Direktor” fedőnevű dossziében gyűjtötték az adatokat. Ám a dosszié nincs meg. A 80-as évek magánlakásokon összegyűjtött zsidó társas-körök szintén szemmel tartotta a hatalom. Ám a dossziéknak csak a létezéséről tudunk. Ismerjük, milyen fedőnéven tartották nyilván a házigazdákat, de az iratoknak hiány helye.

Fennmaradt több 6-os, beszervezett tanúsító kárton a '75 utáni időszakból, de a beszervezett személy jelentései eltűntek. (A korábbi évekből való jelentések többsége még megvan, ezután már jóval kevesebb.) Ennek hiányában a beszervezett (többnyire ma is élő) személyre csak a gyanú árnyéka vetül, de nem tudható, mennyit ártott - ártott-e egyáltalán - a közösségnek, kollégáinak, társainak.

A 6-os kárton meglepte a magyar joggyakorlatban még nem minősül a besúgás bizonyítékának - figyelmeztet Kenedi János. Más terhelő irat híján a bíróság az ügynöknek nevezett személy panaszát fogadja el, és a nyilvánosságra hozott marasztalja el. Ily módon nyert pert Kon-

Van-e modern zsidó irodalom?

A Szombat folyóirat szervezésében, Szántó T. Gábor vezetésével zajló szeminárium az őszi szemeszterben folytatódik.

Tervezett őszi témák: Philip Roth: Prágai orgia | Amosz Oz: Félálom
Szövegértelmezések, vendégelőadók, viták.

dor Katalin, a Magyar Rádió volt elnöke a *Népszava* ellen.

Az sem lehetetlen – mondja Kovács András – hogy 6-os kartonok is lappanganak még valahol. Ezt Kenedi János is megerősíti.

Vajon ebben a helyzetben nem lehetséges, hogy a – ki tudja, hol lappangó – besúgóí jelentések, szervezési kartonok birtokában valakik zsarolják a ma is hivatalban lévő, egykori informátorokat?

Kenedi János szerint ez nem valószínű. Ő maga rengeteg ilyen mendemondát hallott, de ha utánament egyiknek-másiknak, bizonyítékot sosem talált. A zsarolás tehát kézenfekvő felvetés – de eddig még egyszer sem sikerült bizonyítani.

Az állambiztonság a 80-as években már elektronikus adatrögzítést is alkalmazott: feltehető, hogy a sokat emlegetett mágnesszalagok sok hiányzó adatot tartalmaznak. Ám ezeket a hatalom ma is féltékenyen őrzi: nemhogy a nyilvánosságot nem engedi közel hozzá, de még a független kutatókat sem.

Az ÁBTL-ben jelenleg ötvennél több zsidó témájú ügy iratai hozzáférhetők. Kovács András azt nem tartja valószínűnek, hogy a levéltár a birtokában lévő iratok egy részét ne adná ki a kutatóknak. Az viszont lehet – mondja –, hogy vannak még fel nem dolgozott dokumentumok.

Miért volt szükség tíz évre a kb. ötven ügy feldolgozásához? Azért, mert a titkosszolgálati iratokat körüllegő homályból újabb és újabb iratok bukkantak fel. Pénzhiány miatt is többször leálltak már, noha nemzetközi zsidó alapítványok is támogatják az adatgyűjtést. A legvégső határidő: 2013 nyara. Ezután látnak neki a kiválogatott iratok kötetbe rendezésének.

Gadó János

Töredékek

Jelentések a magánlakáson összejáró társaságokról

37. sz. Bp. 1985. febr. 21.

Belső ellenséges elemek tevékenysége

A BM III/II Csfségén „Menóra” fedőnéven bizalmas nyomozást folytatnak „Könyves” [Herbst Péterné], „Zsó” [Beleznay Ibolya], „Művész” [Antalffy Mária] és „Főnök” [Lovász Ferenc] fn. bp-i lakosok ügyében, akiknek vezetésével – az általuk megbízhatónak tartott személyekből – 30-40 fős cionista csop. jött létre. A csoport egy évre kidolgozott program alapján tevékenykedik; a programot „Könyves” készítette.

160. sz. Bp. 1986. aug. 15.

A „Menora” fn-en bizalmas nyomozás alatt álló cionista csoport bomlasztása érdekében folytatott meghallgatások eredményeként R. ANDRÁS arról igyekszik meggyőzni a csop tagjait, hogy ne vegyenek részt a hétfőnkénti összejöveteleken. Dr. Sz. TAMÁS pedig rábeszélte A. MÁRIÁT arra, hogy a jövőben ne bocsássa rendelkezésre a lakását ezekhez az összejövetelekhez...” (Sz. Tamás a Rendőrtiszti Főiskolán oktat pszichológiát)

153. sz. Bp. 1987. aug. 5.

Ideol-i, pol-i diverzió

A „Menora” fn. csoportdosszié keretében 1985 óta bizalmas nyomozás folyik cionista tev-t folytató személyek ellen. A BM III/II Csfség 1986 végén op. akció-sorozat keretében bomlasztotta a csop-t. A csoportosulás egyik vez-je – „Könyves” fn. személy – az intézkedések hatására ez év jún. 30-án kivándorolt I-be.

*

A „Menóra” csoportosulás tagjai – egyre bővülő létszámmal – ismét tartanak összejöveteleket „Művész” fn. célszemély lakásában...

...A „Menóra” csoportosulás tagjai – egyre bővülő létszámmal – ismét tartanak összejöveteleket „Művész” fn. célszemély lakásában, s a megbeszéléseken részt vesznek a „Könyves” csoportjához tartozók is...

(A Menóra fedőnevű csoportdosszié nem található a levéltárban. A szerk.)

A szeminárium helyszíne: **Bálint Ház (Bp. VI. Révay u. 16.)**

Időpont: november 13. 27., december 11. 18. | Az órák 18.00-kor kezdődnek

Tandíj az őszi szemeszter hátralévő óráira: óránként 600 Ft (4 alkalomra szóló kedvezményes bérlet 2000 Ft)

Jelentkezés: **szanto@szombat.org, 302-0744** | További, aktuális információk: **www.szombat.org**

Partnerek: Amerikai Joint Magyarország, Bálint Ház, Magyar Zsidó Kulturális Egyesület

FÉL GYŐZŐ KINLODÁSAI

Gervai András filmtörténésszel, íróval beszélget Várnai Pál

– Nemrég jelent meg *Alagsori történetek* című novelláskötete, amelyben a főhős számot vet életével. Szóba kerül a holokauszt, a drámákkal teli családi élet, a nehéz lakásviszonyok, az élet peremén mozgó főszereplő önkeresése, szinte sorsrontó párkeresés, a Kádár-rendszer fojtogató szürkése, de már felsejlik a szerző egyik központi témája, a besúgás is. A kötet záró novellája, amelyben egy lengyel kisvárosban felmenői után kutat és rábukkan zsidó gyökereire, elhoz Fél Győző számára valamiféle megnyugvást, megbékélést. A főhőst, s a szerzőt is nyilvánvalóan nyomasztja a diktatőrikus Kádár rendszer, mégis, egy beszélgetésben elmondta, hogy az egyetemi évei voltak életének legboldogabb korszaka. Hogy van ez?

– Fiatal voltam, nagy baráti kör vett körül, kitűnő tanárok tanítottak. Ami a könyvet illeti: csak részben önéletrajzi jellegű, Fél Győző személyiségemnek csak az egyik arca. Egy idő után a figura megmozdult és öntörvényű életet kezdett élni, de kétségtelenül a novellákban leírt események egy része, például a rendőrverés, velem történt meg. Az elmúlt öt-hat évben egyre kevésbé szívesen írtam filmkritikát. Szerencsére más műfajokban kipróbálhattam magam. Most kiderül, hogy ez mennyire sikerült a szépirodalomban. Lehet, hogy furcsán hangzik, de az *Alagsori történetek* hasonlít előző könyvemhez, a *Fedőneve „szocializmus”*-hoz, mindkettőt ugyanaz a múlt iránti érdeklődés inspirálta, egy időben is írtam őket. Amikor a novellákon dolgoztam, nem gondoltam arra, hogy ezekből majd könyv születik. A novellák egybeolvasva fejlődési regénnyé állnak össze. A hősöm végül leépül: betegségei, a tétlenség, a múlt traumáival való viaskodás maga alá temeti őt. A kötet záró novellájából azonban kiderül, hogy az utolsó utazása bizonyos értelemben felszabadító erejű a számára, a múlt megtalálása, egy feladat végrehajtása, az évezredes család történetébe illeszkedés értelmet ad az életének.

– Érdekes a főszereplő, Fél Győző többjelentésű neve. „Félig?” „Félni?” A Győző pedig, gondolom én, egy bizonyos sikert, győzelmet is sugall.

– Olvasóim többféle magyarázatot tulajdonítottak a névnek. Én úgy érzem, hogy Fél Győző azzal is elégedetlen, azt is kudarcként éli meg, amivel elégedett lehetne. Csak félig győz, személyisége démoni elemei az erősebbek, inkább vesztes, mint győző.

– Igen, Dosztojevszkij karaktereihez hasonlóan Győző mintha keresné a megalázó, zavarba ejtő helyzeteket.

– Van benne bizonyítási vágy, s talán a nyomasztó családi légkör következményeként averzió a diktatúrával szemben.

– Térjünk most rá a zsidóságra. Volt otthon egyáltalán szó a zsidóságról, a holokausztról, tudatában volt a származásának?

– Természetesen tudtam a zsidó származásomról, de nem voltunk vallásosak. Sajnos, a szüleim semmit nem meséltek a múltjukról. Ez különösen akkor volt fájdalmas számomra, amikor nem tudtam megtalálni az anyámat 1944 végén bűntudó házmesternőt, mert már nem élt.

– A *Fedőneve: „szocializmus”* című könyvének előszavában említi „egy keramikusnő heti összejeveit”. Ezeknek a hétfő estéknek valamelyikén ismerhettem meg önt, úgy a nyolcvanas éve tájkán. Kiderült, hogy ezeket az estéket is megfigyelték. Külföldi látogató lévén, nem voltam eléggé tisztában azzal, hogy itt mennyire óvatosnak kell lenni. S azt különösen nem képzeltem, hogy vannak a feljelentésekre, besúgásra szakosodott emberek, hogy ez egy iparág. Könyvében azt írja, hogy „ez a könyv logikusan és szükségszerűen következik életutamból”. Mennyiben?

– A 20. századi történelem, elsősorban a diktatúrák időszaka mindig nagyon izgatott. Zsigierileg gyűlöltem a Kádár-rendszert, bár nem voltam ellenzéki. Az is szerepet

játszhatott érdeklődésemben, hogy holokauszt-túlélő le-
származottja vagyok. Tervezem egyébként, hogy publi-
kálom a diktatúrák természetrajzával foglalkozó írásai-
mat *A történelem fogaskerekei között* címmel.

– Nem gondolja, hogy bizonyos alkat, személyiség
szükséges ahhoz, hogy valaki egy diktatúra ügynökei-
vel foglalkozzon? Hiszen egyebek között azt is vállal-
nia kell, hogy működése megosztja a társadalmat. Ez
különösen Szabó István „leleplezésére” igaz: az illúzió-
vesztés sokakat nem töltött el örömmel. Bevallom, én
is vegyes érzésekkel olvastam a jelentést.

– Fontos megvizsgálni, hogy az adott ügynök milyen
jelentéseket adott. Szabó osztálytársa, Kézdi-Kovács Zsolt
ugyanazokról jelentett, mégis, egészen mást és máskép-
pen. Számomra elég nagy csalódás jelentett, ahogy a bal-
oldali értelmiség egy része kezelte a Szabó-ügyet. Kiala-
kult egy hierarchia, hogy aki sokra vitte, az sokat megen-
gedhet magának. Nem lehet összemosni két dolgot, azt,
hogy valaki milyen művészként és milyen emberként.
Szabó vétkét az súlyosbíttja, hogy se 1990 után nem állt a
nyilvánosság elé, se lelepleződéskor nem ismerte be az
igazságot. Azt gondolom, ha az ügynökök és tartótisztek
megszólalnának, az sokban segítene a Kádár-rendszer
megértésben, illúzióink szertefoszlásában.

– A tartótisztek számára nem lehet mentség. Az ügy-
nökök viszont a legkülönbözőbb okból jelenthettek.
Egyeseket kényszerítettek, másokat megzsaroltak, nyil-
ván akadtak „önkéntesek” is, de voltak, akik pozíciójuk
miatt voltak kötelesek jelenteni. Úgyhogy bőven lehet-
nek még csontvázak abban a bizonyos „szekrényben”.

– De sokan meggyőződésből vagy egzisztenciális elő-
nyökért vállalták a besúgást. Az együttműködést általában
jutalmazták, az kiváltságokkal járt. Fontos dolog azon-
ban, hogy ne csak a piramis alján lévő ügynökökkel fog-
lalkozunk, hanem a tisztekkel, az egész állambiztonsági
apparátussal, s a megbízást adó politikai vezetőkkel is.

– Máriássy Félixszel kapcsolatban felteszi a kérdést,
vajon neki miért volt szüksége arra, hogy vállalja az
együttműködést. Félt, buzgó volt, „kéjjel... nemcsak
parancsra” tette, amit tett?

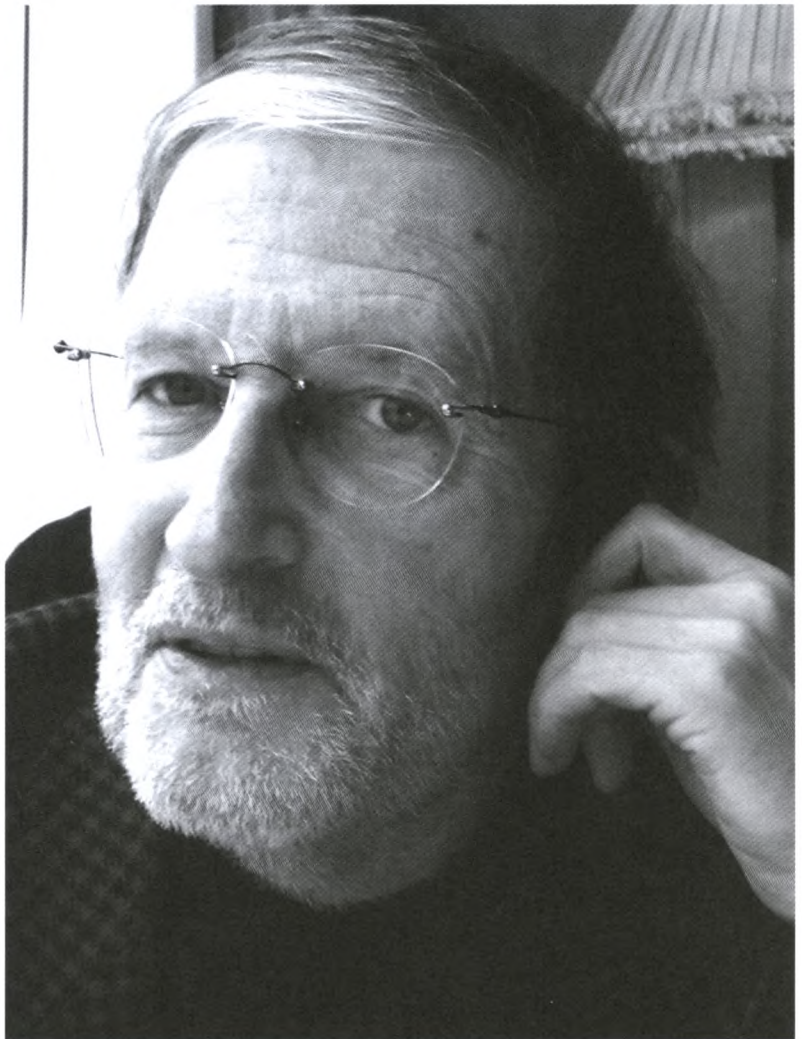
– Őt egyébként még a KGB szervezte be a Szovjetunió-
ban. Voltak ügynökök, akik egy idő után élvezték a „mun-
kájukat”, hiszen a besúgás hatalmat, erőt adott nekik.

– Olyanok is voltak bizonyára, akik irigységből, félté-
kenységből, rosszindulatból jelentettek.

– Pontosan ez volt a helyzet például Máriássyval is.

– Kissé megdöbbenett, amikor egy jelentésben Ruttkai
Éváról elmondják, mennyire megsédül a külföldi
kírákatoktól. Szükséges volt ezt elismételnie egy köz-
kedvelt nagy színésznőről?

– Ez a korszak nyomorúságát jellemzi. Ruttkai nagy
sztár volt, de a számára is revelációt jelentett, hogy az itt-
honi üres üzletekkel szemben odakint milyen nagy a vá-
laszték.

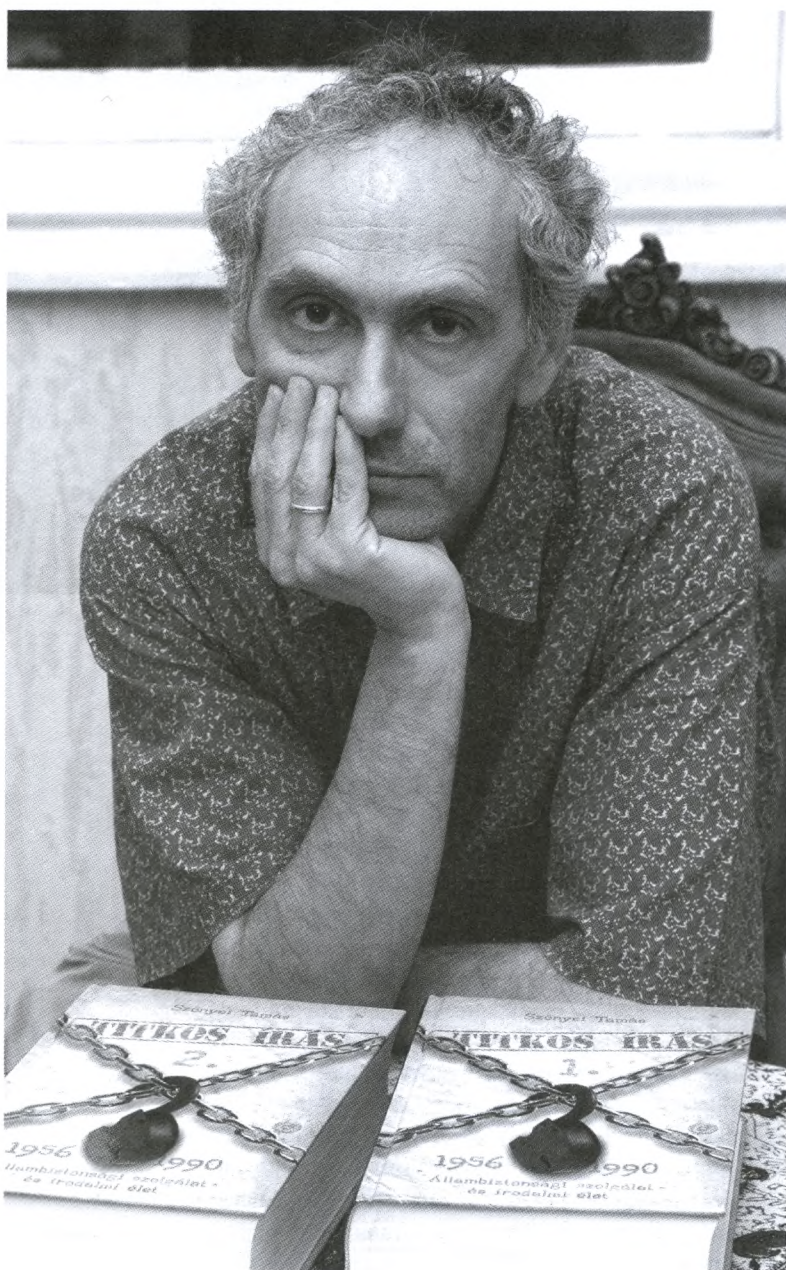


– A volt szocialista országok közül egyedül Magyar-
országon nem tárták fel teljesen az állambiztonsági
szolgálatok működését. Ám ezzel szorosan összefügg
egy valódi szembenézésnek, a szélesebb múlt feldolgo-
zásának problémája. Egyre kevesebb szó esik a Horthy-
rendszer árnyoldalairól, a zsidótörvényekről, a másod-
dik világháborús veszteségekről, a deportálásokról.
A szembenézés elsősorban a tudomány és az oktatás,
és legkevésbé a politika dolga lenne. Sok reményt nem
fűzök hozzá.

– Nem hiszek abban, hogy szelektíven lehetne szem-
benézni a múlttal, az egyik korszakkal, történelmi trau-
mával igen, a másikkal nem. Trianon okaival sem néz-
tünk szembe igazán. Ami az úgynevezett „ügynökkér-
dést” illeti: a mágnesszalagokról 50 ezer ügynök nevét,
adatait sikerült kimenteni. Ha közülük ma valaki valami-
lyen fontos politikai, gazdasági, kulturális pozíciót tölt
be, az zsarolható. Már ezért is közé kellene tenni a listát,
átláthatóvá tenni a politikai életet. A múltfeltáró bizott-
ság létrehozása inkább csak maszatolás, időhúzás.

„A MEGFIGYELŐKET IS MEGFIGYELTEK”

Szőnyi Tamással beszélget Várnai Pál



– Nemrég jelent meg kétkötetes munkája az állambiztonsági szolgálat és az irodalmi élet kapcsolatáról. Elég ijesztő, amit a hálózat működéséről, stratégiájáról ír. Volt ott minden, ami elképzelhető.

– Nem válogattak az eszközökben, a lényeg az volt, hogy információhoz jussanak, bármi áron. Technikai eszközök működtetése, helyiség és telefon lehallgatása, levelek felbontása, utcai követés, titkos házkutatás: ezek mind belefértek. Senkiben nem bíztak, a megfigyelőket is megfigyelték.

– Nemcsak a hálózat működésébe enged betekintést, hanem megismerhetjük a Kádár-korszak irodalmának eddig, legalábbis a nagyközönség számára, kevésbé ismert, titkos történetét. A hatalom rengeteg energiát fektetett az irodalom megfigyelésébe, írók beszervezésébe. A rendszerváltás óta viszont, gondolom, az irodalom fontossága, társadalmi hatása jelentősen csökkent.

– Ezzel egyetértek, ma az írott szónak nincs akkora hatása. Akkor még számos író késztetést is érzett arra, hogy véleményt nyilvánítson közéleti és politikai ügyekben, sőt arra is, hogy a politika irányítóit befolyásolni, az ország sorsát alakítani próbálja. Az irodalom szerepe még a rendszerváltást megelőző években is megmutatkozott, hiszen a megalakuló két nagy pártban jelentős számban vállaltak vezető szerepet írók. Ezért is kerültek az állambiztonság látókörébe mint célszemélyek.

– Óriási anyaggal dolgozott. Kevés kivétellel az írók, irodalmárok többségét figyelték, s akit lehetett, akit meg tudtak zsarolni, azokat be is szervezték. Döbbenetes, hogy még olyan apolitikus költőt, mint Rába Györgyöt, olyan megbízható írókat, szerkesztőket, mint Illés Endre vagy Hegedűs Géza is megfigyelték. Egyes jelentések megmosolyogtatók, így Konrádról olvassuk, hogy „megdöbbenő a történelmi materializmus iránti közönye”.

– Igen, valamilyen szempontból mindenki érdekes lehetett, s egy idő után bebizonyosodott, hogy érdemes-e az illetővel tovább foglalkozni, vagy nem. Ez volt a helyzet Moldovával, akit egy bizonyos ügygel kapcsolatban

figyeltek. Konkrétan, hogy van-e esetében cionista szál, amelyen el lehetne indulni.

– Úgy tűnik, hogy a cionista jelzőt már akkor is összekeverték a zsidó származással. Pándi Pált például nemzetközi cionista érdekek szolgálatával vádolták, holott ő kétségtelenül a pártnak elkötelezett kulturális hatalmasság volt.

– Most rávilágított egy problémára, amely az állam-biztonsági iratok olvasásánál mindig felmerül, tudniillik az ő szóhasználatukat nem szabad összekeverni a tudományos vagy a mindennapi szóhasználattal. Bizonyos fogalmakon ők mást értenek. Amikor a belügy szervei cionistákról beszélnek, ez finomabb szinonimája mindannak, ami a zsidósággal, Izraellel, annak politikájával és a hazai, akár cionistának nevezhető mozgalmakkal kapcsolatos. Pándi cionizmusán csupán azt értik, hogy ő zsidó.

– Könyvében részletesen foglalkozik a népi írókkal. Durva zsidóellenes kirohanásokat is idéz. A legmegdöbbentőbbnek azt találtam, amikor Sinka István örömet fejezi ki az 1953-as szovjet anticionista orvosperrel kapcsolatban. Lehetséges, hogy a zsidókat még a szovjeteknél is jobban utálta?

– Ezeknek a jelentéseknek kissé pletykaíze van, nem kellene igazán komolyan venni, itt művészemberek ízlése, féltékenysége is szerepet játszik. El tudok képzelni hasonló, a népi oldalra vonatkozó megjegyzéseket a másik oldalról is. Ebből nem szabad következtetéseket levonni. Tény, hogy a népi irodalom nagy generációja, tehát Németh, Illyés, Sinka, Kodolányi, Tamási Áron, túlélve a háborút, nem tudtak teljesen szabadon működni, mégis komoly potenciált jelentettek mind irodalmilag, mind a társadalmi hatásukat tekintve. Ez volt az oka, hogy olyan nagy figyelem irányult feléjük. Természetesen ahány ember, annyi egyéniség, annyi hozzáállás politikailag és idegrendszerileg. Az egészen elvetemült antiszemitától a szalonzsidóig minden előfordult közöttük. Ezt is regisztrálták a jelentések. De mindig felhívom a figyelmet, hogy ezeket a kijelentéseket, amelyek a jelentésekben szerepelnek, bizonyos távolságtartással kell fogadnunk. Nem lehetünk egészen biztos abban, hogy mindez egészen úgy vagy olyan körülmények között hangzott el, ahogy le van írva.

– Engem különösen érdekelt az emigrációról írott jelentések. Az idősebbek, Ignótus, Pálóczi-Horváth, Fa-

ludy eléggé megszenvedtek ahhoz, hogy ne akarjanak semmiféle kapcsolatot a kádári Magyarországgal. A fiatalabbakkal más volt a helyzet. Ahogy konszolidálódott a Kádár-rendszer, közülük többen a híd szerepét szerették volna betölteni a két kultúra között, fordítani, netán publikálni is. Többeket próbáltak megzsarolni, beszervezni, cserébe felkínálták nekik a publikálás lehetőségét, magyarországi vízumot vagy kiutazó útlevelet édesanyjuk számára – akit aztán szintén megpróbáltak beszervezni.

– Az emigráció a magyar hírszerzésnek igen fontos terep volt, ebben is nagy hangsúlyt kapott az irodalom. Ezzel többféle céljuk volt. Kihúzni az emigráció méregfogát, hogy onnan ne ellenséges, hanem baráti hangok érkezzenek Magyarországra, akár a rádión, akár az irodalmi sajtón keresztül. Néha próbálták hazacsalogtatni őket. Arra is gondolhattak, hogy a külföldön élők lojalitása fékezheti az itthoniakat. A Nyugat és Magyarország közötti politikai feszültség enyhülését is befolyásolhatták a kint élők. Arthur Koestler lehetett például ilyen személyiség.

– A fent említett idősebb és jelentős emigráns írókat számukra terhelő adatok előbányászásával, elég aljas módon próbálták meg hitelteleníteni, abban az országban, ahol éltek.

– Ilyen eszköz lehetett például a korábbi kommunista hatalommal való együttműködésük – nemegyszer kreált – dokumentumainak a feltárása. Így próbálták lejáratni őket azzal a szándékkal, hogy a magyar hatóságokkal való együttműködés gyanújába keveredjenek. Ez egy éppen állampolgárságra váró embernek roppant kellemetlen lehetett.

– Könyve előszavában megkülönbözteti az olyan besúgókat, akiket kényszerítettek, zsaroltak, azoktól, akik ezt karrierjük, érvényesülésük érdekében tették.

– Erről csak annyit tudok mondani röviden, amit a könyvem előszavában is leírtam: illet nem tesz egy tisztességes ember, viszont utólag tartózkodjunk mások megítélésétől, mert a körülmények ismerete nélkül csak általánosságban tudunk beszélni. Aki nem élte át azt a helyzetet, az lehetőleg ne jártassa a száját. Természetesen a besúgást elítélem, de hát vannak fokozatai az együttműködésnek. Ahány ember, ahány szituáció, annyi sors – miközben persze vannak hasonló elemek.

Aktuális reflexióink:

„Ha tudunk együtt énekelni...” – riport Zubin Mehta kitüntetéséről

Szegedi Csanád Izrael mellett az Európai Parlamentben

Irán: „Szennyezett vizek” akció

www.szombat.org | facebook.com/szombat.folyoirat

„A TELEFON NEM BESZELGETÉSRE VALÓ, HANEM LEHALLGATÁSRA”

Ritkán találkozunk a barátságnak olyan szép megfogalmazásával, mint Györe Balázs nemrég megjelent könyvében: *Barátaim, akik besúgóim is voltak*. Először Mindenki keresse a saját halálát című regényében olvashattunk arról, hogy mit is gondol a barátságról (az igaz baráttal mindennap találkozunk, akkor is, ha már mindent elmondtunk egymásnak, ha már unjuk is egymást), s az ottani meghatározást vette most át legújabb könyvében. Mondhatjuk, hogy a korábbi könyv teljes egészében a barátságról szól (érdekes, hogy apja barátjáról is írt könyvet), míg az utóbbi a barátok árulásáról, vagy hűtlenségéről, olyanokról, akikért az író tűzbe tette volna a kezét.

Györe és első felesége, Csillag Vera 1978-ban folyóirat-alapításért folyamodtak, s ettől a perctől kezdve kezdték el őket figyelni. Pontosan tudták – magyarázza beszélgetésünk során Györe –, hogy az engedélyt nem fogják megkapni, hiszen akkoriban csak az állam indíthatott folyóiratot, adhatott ki könyvet, létesíthetett rádióállomást.

Hát akkor miért tették ezt? – kérdeztem tőle. Elfogadva a rendszer korlátait, miért nem lett szerkesztő vagy rovatvezető, mint sokan mások? Hiszen akkor nem tette volna ki magát a sok végzálásnak, vádaskodásnak, és – ahogy ő maga mondja – nem ment volna rá a fél élete. Györe eltűnődött, és annyit mondott, hogy ez bizonyára alkat kérdése. Emlékeztetett egy róla közölt jelentés egyik mondatára: nem akar olyan állásba menni, ahol a rendszer hívének kell lenni. Erre máig büszke. Akármilyen nehéz is volt számára a rendszerváltásig eltelt tizenöt év, végül megérte. Azóta szabadon írhat, publikálhat. Valami mégis megvalósult az álmokból. Ez a könyv tulajdonképpen az ő íróvá válásának a története.

A folyóirat alapítására persze nem kaptak engedélyt. Mivel megfigyelés alá vonták, nem kapott kiutazási engedélyt sem, így nem tehetett eleget a párizsi Magyar Műhely meghívásának. Kommunista- és szovjetellenességgel vádolták őket, holott mi sem állott tőlük távolabb, mint a po-



Györe Balázs

Fotó: Tóth Csilla

litika. Ők verseket akartak írni, közzétenni, felolvasni. Azt is „bűnüknek” rótták fel, amint egy jelentésben olvasható, hogy „egy más világról álmodoznak, ahol szabadság van”.

Minőségi változást hozott Györe életében, amikor megkapta a szellemi szabadfoglalkozású státust, ami bizonyos védeltséget nyújtott számára. Rákérdeztem egy ironikus mondatára: rájött, a telefon nem beszélgetésre való, hanem arra, hogy lehallgassák. Elmesélte, hogy amikor új lakásba költözött, bevezették nála a telefont – ami akkor nagy privilégiumnak számított –, nyilván abból a célból, hogy így is figyelhessék. Különb, ahogyan Györe elmondta, mindenki gyanús volt, aki írással foglalkozott, az íróktól rettegetek. Tudni akarták, hogy milyen írógépet használ valaki, vagy hogy mit rejteget az asztalfiókban. Annak illusztrálására, hogy milyen jelentősége van a könyvben a *barát* szónak, elmagyarázta, hogy a könyv többretegű, több narrátora van, mások szövegét is felhasználja benne. Bár mindenki egyes szám első személyben beszél, az nem mindig ő maga. Egyik jelentője például így beszél önmagáról: „egyik barátom.” Mióta kutathatott a Történeti Hivatalban, a barát szónak más jelentése lett számára, mutatott rá Györe.

Hogyan és miként jött rá, hogy a barátaival figyelték őket, hogy jelentettek róluk? – kérdeztem az író. Egyik barátja felfedte magát, s ő pontosan értette, hogy mi zajlott a barátjában, miközben jelentett. Ezzel szemben mások, minden bizonyíték ellenére, máig tagadják akkori szerepüket. Volt, hogy napokig követték, figyelték Györét és feleségét, előfordult, hogy feltűnően tették ezt, azért, hogy megfélemlítsék őket.

A könyvből is kiderül, milyen aljasul használta a rendszer a legintimebb kapcsolatokat is. Bár az alkotás magányos folyamat – fejtegette az író –, egy költőnek, írónak elemi szükséglete, hogy hasonló gondolkodású, érdeklődésű barátai legyenek. Őbenne ez az igény talán az átlagnál erősebb volt. Nemcsak barátira, mesterre,

példaképre is szükség van. Ilyen meghatározó volt számára Ottlik Géza. A rendszerváltás óta azonban egyre ritkábbak lettek a mély barátságok, és Ottlikhoz vagy Mészöly Miklóshoz fogható mesterek sincsenek. Hiányukkal vannak jelen, vontak le a következtetést.

Meglepett a könyvnek az a mondata, hogy „a rendszert nem egészen értem”. Hogy érti ezt? – érdeklődtem a szerzőtől. Erre annyit mondott, hogy nagyon kevés idő telt el a könyv megjelenése óta, és szinte még saját maga sem érti, tulajdonképpen mit is írt. Az egész történet annyira sokrétű, annyira nehéz összefoglalni, érzelmileg átélni, hogy a jobb megértéshez lényegesen több időre lesz szüksége.

Várnai Pál

Katona Ferenc

FEDETLEN FŐVEL A ZSINAGÓGÁBAN

Az 1970-es szegedi Mózes-előadás történetéhez

1970. június 29-én dr. Seifert Géza, a MIOK elnöke aláírta a határozatot és annak indoklását, melyben megállapította: Raj Tamás rabbi fegyelmi vétséget követett el, amikor megengedte a szegedi zsinagógában 1970. május 10-én szereplő színművészeknek, hogy fedetlen fővel lépjenek föl. Seifert elnök a fegyelmi vétség következtében úgy döntött, hogy a rabbit Szegedről Nagykanizsára helyezi át, és felszólítja: „Szolgálati lakását 15 napon belül kiürítve bocsássa a Szegedre áthelyezett dr. Domán István rabbi rendelkezésére.”

Ha jól emlékszem, akkor kezdtem el tervezni a történet megírását, amikor 1970 nyarán, huszonegy évesen biztosította tekintélyem minden súlyával odaléptem a Dohány utcai főrabbihoz, a Rabbitanács elnökéhez, Salgó Lászlóhoz, vagyis Laci bácsihoz, aki fiaként szeretett engem, és kértem: ne bántsák Raj Ta-

mást, engedjék, hogy Szegeden maradjon. És Laci bácsi – aki négy szemközt, magánbeszélgetésben ugyanúgy és ugyanolyan hangerővel beszélt, mint akkor, amikor a szószéken állott – ezt felelte:

– Ferike, nyugodj meg, a rabbikar be fog adni az elnökségnek egy kegyelmi kérvényt.

– Kegyelmi kérvényt? De Laci bácsi! Hiszen ilyenivel halálraítéltek szoktak a királyhoz vagy az államfőhöz folyamodni! Hiszen nem történt semmi, és különben is tavaly...

– Nyugodj meg, Ferike, minden el lesz intézve – felelte Laci bácsi.

Végtevére azonban rá kell térjek: miért is nyújtottam be én annak idején szóbeli kérvényt – ha nem is kegyelmet – Salgó Laci bácsihoz.

Az 1970-es esztendő alighanem különös állomás volt a magyar színháztörténet nem budapesti fejezetét illetően (és inkább körmönfonom a mondatot, csak ne kelljen a „vidéki” jelzőt használnom). Valakik valahol

úgy döntöttek, hogy Szeged számára jó színházat kell biztosítani. Ezért odahelyezték igazgatónak a Budapesti külső színházcsinálás viszonylatában varázslónak tekintett Lendvai Ferencet. Ő majdnem mindenkit „kisbarátom”-nak szólított, miközben mutatoujjával följebb lökte ornyergén fekete keretes szemüvegét. Az új direktor egész sor neves színészt szerződtetett más, nem budapesti színházakból.

Szegedre került többek között a Turján György rendezte 1966-os veszprémi *Mózes* bemutató főszereplője, Bicskey Károly. Ezt a bemutatót bátran ősbemutatónak is nevezhetjük, hiszen ismeretes: Madách Imre 1860–61-ben keletkezett művét száz esztendővel később – majdnem ötven évvel ezelőtt – Keresztury Dezső „alkalmazta élő színpadra” – ahogyan az a Kass János illusztrálta 1966-os *Magvető*-kiadás címlapján olvasható. S ha az 1966. március negyedikéi előadást ősbemutatónak fogadjuk el, elmondhatjuk: Mózes szerepének első megformálásáért Bicskey Károlyt illeti köszönet és dicséret, noha a dráma országos híre az 1967–68-as évad budapesti Nemzeti Színház-beli bemutatója nyomán tett szert. (Azt az előadást Marton Endre rendezte, a címszereplő Sinkovits Imre volt.)

Amikor a nyári vakációról visszaérkeztem Szegedre, a rabbi, Raj Tamás, aki barátságával tisztelt meg, azzal fogadott: 1970 tavaszára még annál is nagyobb rendezvényt tervez, mint amilyen az 1969 tavaszi volt, amikor a Zsinagógában nagyszabású ünnepségen emlékeztünk meg a deportálás huszonötödik évfordulójáról. Annak az ünnepségnek a nagy színész, Gábor Miklós volt a sztárvendége. Mezei András versét, a *Mulandóság sebeit* szavalta.

Gábor Miklós jelenléte az ünnepségen azzal kezdődött, hogy 1969 télutóján elmentünk hozzá Raj Tamással. Edward Albee drámája, a *Nem félünk a farkastól* előadásának szünetében kopogtattunk be öltözőjébe a Madách Kamara Színházban, amit ma Örkény István Színháznak hívnak.

A színész fáradtan ült öltözőtükre előtt, és kis gézdarabkával nyomogatta állára a vendégszakállt. Tamás előadta, mi járatban vagyunk, hogy szeretnénk, ha verset mondana a szegedi zsinagógában, mire Gábor Miklós csodálkozva azt kérdezte: „Miért én? Én nem vagyok zsidó.” Hogy hosszabb volt-e a zsidó szó végén az az ó hang, vagy csak képzelem, hogy megvilant-e valami kamaszos huncutság a színész szemében, vagy csak képzelem, hiszen ezek a Gábor Miklós-i színészmesterség fontos kellékei voltak, nem tudom, de arra emlékezni vélek, hogy azt feleltük: „Őn nagy művész, és mi azt szeretnénk, ha a huszonötödik évfordulón elmondana egy verset az emlékünnepeken.” Lehet, hogy ez megérintette őt, s hogy el ne érzékenyüljön, a reáliák mezejére terelte a beszélgetést,

mondván: „A gázsím nyolcszáz forint.” Tamás egy enervált milliomoshoz illő természetességgel jelezte, hogy ez nem jelenthet akadályt. A színész elfogadta a meghívást, és ezzel be is fejeződött a történet előjátéka.

A történet maga, vagyis az ünnepség 1969. június 29-én zajlott le Seifert Géza MIOK-elnök, Salgó főrabbi, valamint Scheiber professzor jelenlétében. Tudósított is róla az *Új Élet*. Zsadányi Oszkár jegyezte az írást az újság 1969. júliusi számában.

Tamás a helyszínen meleg gratulációkat, őszintének tetsző dicséretekkel kapott a MIOK vezetőitől. De valami olyasmire is emlékezni vélek, hogy utóbb nevetve mesélte: „Tudod, mit mondott Varró bácsinak [a szegedi Hitközség elnökének] Seifert? Azt mondta: Hallja! Van maguknak egy azesz pónem rabbijuk!...”

Nem vitás: Tamásban nem tengett túl a munkavállalói tisztelet a munkaadói jogokat feudális hűbérúrként gyakorló világi vezetés – Seifert Géza elnök, valamint az alelnökök, a főtitkár és a többiek – iránt. De azt sem lehet elegendő komolysággal hangsúlyozni, hogy az a bizonyos MIOK-vezetés nagyon nehéz körülmények között próbált eleget tenni feladatának, és egyáltalán nem csodálható, hogy lépései, döntései szinte sohasem nyerték el azok jóváhagyását, akiket viszont ők vezettek rövid pórázon, miközben az ő pórázukat az Állami Egyházügyi Hivatal markolta, és nyilván az ÁEH-nak is is megvolt a maga tartója...

Az 1969-es siker emléke ott volt Raj Tamás tarso lyában, amikor a hír hallatán, hogy Bicskey Károly Szegedre szerződik, megszületett az ötlet: a Zsinagógában oratorikus előadást kell rendezni a *Mózes*ből.

Nem emlékszem, hogy bármiféle akadály mutatkozott volna a megvalósítás útjában. Tamás, ha jól tudom – nagyon bölcsen – először a városi vezetéssel egyeztetett, és az ő lelkes támogatásuk birtokában közölte tervét a Síp utcával, amitől – gondolom – mértani haladvány szerint növekedett meg a szódabikarbóna-fogyasztás az elnökség harmadik emeleti termében. (Lehet, hogy ekkor is elhangzott az „azesz pónem rabbi”-ról szóló mondat...)

A Szegedi Nemzeti Színház négy vezető színésze, Bicskey Károly és felesége, Fogarassy Mária, valamint Bángyörgyi Károly és Miklós Klára örömmel vállalta, hogy fellépjen a Zsinagógában a *Mózes* oratorikus előadásán. Bevontak bennünket, az Egyetemi Színpad amatőr csepürágóit is – s köztünk valakit, aki épp elindult az amatőr színjátszástól a profi színművészség felé, Dunai Tamást. Pintér Péter orvostanhallgató szavalta Jethró szerepét, Deák Gábor – földrajz szakos főiskolás – mondta Abirámét. Én voltam a kutya, mert Kálebet kaptam, azt a szerepet, amelyet a budapesti Nemzetiben Agárdi Gábor játszott. Vagyis én voltam a darabban a gonosz zsidó.

Seifert Géza
MIOK-elnök,
Salgó főrabbi,
valamint
Scheiber
professzor

Úgy emlékszem, az egyetem Liliom utcai klubjában voltak a próbák. Bennem leginkább annak emléke maradt meg, hogy az igazi színészek milyen gyöngéden és megértően bántak velünk, amatőrökkel, és hogy ezt mi roppant tisztelettel viszonzottuk. Meg emlékszem Bicskey Károly jólelkű, tigriscsikos bokszerkutyájára, a hideg orr, meleg szív e döngönyözni való reprezentánsára: az eb és gazdája akkor épp abban a fázisban volt, amikor úr és kutya az egy fedél alatt eltöltött esztendőket következtében hasonlítani kezd egymásra.

A történet legdrámaibb pillanata azonban nem a Liliom utcában, még csak nem is a zsinagógában, az előadáson következett el, hanem – ha jól emlékszem – Raj Tamás szolgálati lakásában, a Jósika és Gutenberg utca sarkán álló hitközségi épület földszintjén, néhány nappal, talán egy héttel az előadás előtt.

Emlékezetem szerint ott volt mindenki, aki szerepelt, és persze Tamás, a házigazda. Arról nincs emlékem, hogy az összejövetelnek bármiféle hivatalos formája lett volna. Lehet, hogy próbáltunk. Végigolvastuk a darabot, és ezután került terítékre a kérdés, ami azután oly sok problémát okozott.

Bicskey Károly, aki nemcsak a cím- és főszereplő volt, de akit művészi rangja és rutinja folytán az előadás rendezőjének is tekintettünk, közölte a jelenlevőkkel, hogy megszólította őt valaki az utcán. A „valaki” nevét, tisztségét nem említette, sem akkor, sem később nem is kérdeztük, ki volt az illető. A színész azonban sejteni engedte, hogy a „valaki” fontos ember, akire helyes odafigyelni. Valahogy így mondta Bicskey Károly:

– Tegnap megszólított valaki, aki kérdezett az előadásról, meg hogy hogyan állnak a próbák, és baráti-lag figyelmeztetett arra, hogy ha én, a nem zsidó színész kalapban vagy... izében... sábeszdekliben lépek föl a zsinagógában, az cionista tüntetésnek is tekinthető. Kérdezte: tisztában vagyok-e ezzel, és javasolta, hogy minderről tájékoztassam a társulatot.

Úgy emlékszem, Raj Tamás egyáltalán nem lepődött meg Bicskey szavai hallatán.

A többi színész nemigen mutatott különösebb érdeklődést. Velük Bicskey valószínűleg már korábban megbeszélte a dolgot. Miklós Klára, aki Jókhebedet, Mózes dajkáját – illetve szülőanyját – alakította, illetve javasolt közbülső megoldást kollegájának, akitnek tarkóig erő homloka volt.

– Hát miért nem ragasztasz parókát, Károly? Tegye föl egy deklit! A fontos az, hogy ne légy fedetlen fővel.

– A lényeg az, hogy én mint az előadás rendezője, nem engedhetem, hogy bármit félre lehessen érteni vagy magyarázni. Ez színház, ez klasszikus magyar irodalom. Ennek, amit mi itt csinálunk, nincs és nem



Raj Tamás

is lehet köze a politikához. Itt nem lesz tüntetés, se cionista, se más.

Emlékezetem szerint föl se vetődött, hogy Raj Tamás lépjen kapcsolatba az illetékesekkel, kérje véleményüket, esetleg útmutatásukat, hátha mégse tekinthetnek cionista tüntetésnek, ha a színészek kipát viselnek. A Seifert-féle határozat és indoklás utalásából kiderül, hogy Tamás május hatodikán kérdéssel fordult a Rabbitanácshoz. Ez valószínűleg hiba volt, mert ezzel lehetővé tette, hogy május nyolcadikán, az előadás előtt két nappal olyan tanácsot, illetve utasítást adjanak neki, amit ő nem tud elfogadni, illetve aminek az ellenkezőjét kénytelen csinálni. Egyáltalán nem emlékszem, hogy Tamás mondott volna valamit a megbeszélés során.

Deák Gábor, Pintér Péter meg én viszont azt mondtuk, hogy mi zsidók vagyunk, tehát fedetlen fővel nem lépünk be a zsinagógába, és ezt azoknak is meg kell érteniük, akik képesek lennének cionista tüntetést orrontani abban, ha keresztény színészek kipát viselnek a zsidó templomban.

Bicskey Károly vita nélkül, egy fejbólintással tudomásul vette, hogy Gáboron, Péteren meg rajtam kapedli lesz, és ezzel – emlékezetem szerint – vége is lett az értekezletnek.

Sok évvel később, a kilencvenes évek első felében játszottam a gondolattal, hogy megírom ezt az esetet. Kapcsolatba léptem Bicskey Károssal, aki – úgy emlé-



A szegedi
zsinagóga

szem – a következőt nyilatkozta magnószalagra: „Raj Tamás rabbi azt mondta nekem, hogy a templomból ki fogja vinni a szentségeket, s ha azok nincsenek ott, nyugodtan be lehet menni akár kalap nélkül is.”

A „szentségek” – gondolom – a Tórák lehettek. Arra viszont nem emlékszem, hogy az előadás idejére kimene-kítettük volna őket a frigyszekrény sittimfa ajtaja mögül, s átvittük volna – mondjuk – a Hitközség épületébe. Le-
het, hogy megtörtént: valószínűtlen ezt vagy ennek el-
lenkezőjét minden kétséget kizáróan bizonyítani.

Amikor lezajlott a „kipa vagy nem kipa, az itt a kér-
dés” késő hamleti problémáját taglaló összejevetel, a
szétszéledő résztvevők számára az előadás volt a fon-
tos. Az érdekelt bennünket, hogy a szegedi zsinagógá-
ban fel- és elhangozzék Madách *Mózes*e.

És felhangzott, és elhangzott.

Vaszy Viktor, a nagy karmester, elegáns barna ka-
lapban ült az első sorban. Ez azért volt feltűnő, mert
épp ekkoriban tették ki operaigazgatói állásából. Állító-
lag valami kompromittáló fénykép került elő róla a nyi-
lasidőkből. A nagyszerű dirigens, aki Werner Egk- és
Paul Hindemith-bemutatóival föltette Szegedet a mo-
dern operajátzás térképére, megtisztelte a zsinagógát
és a zsidóságot azzal, hogy kalapot öltött – és senki sem
vádolta meg cionista tüntetéssel.

Az előadás éppen olyan fennköltre és magasztosra
sikerült, amilyennek szántuk. Siker, gratulációk...
A színészekkel dedikáltattuk Mózes-példányunkat –
igen csinos kiadvány volt, 1966-ban 23 forintba került
a vászonkötésű könyv.

És akkor azt hittük, hogy ezzel véget is ért a szegedi
zsinagógabeli *Mózes* előadás, pedig csak az első felvo-
nás fejeződött be. A drámai végkifejlet még váratott
magára – de nem sokáig...

Nem emlékszem, mikor és kitől értesültem arról,
hogy baj van: a Síp utca hadjáratot indított Raj Tamás
ellen, és át akarják helyezni Szegedről Nagykanizsára.
De – ahogyan már beszámoltam róla – amikor megtud-
tam, megpróbáltam latba vetni „befolyásomat” a Rab-
bitanács elnökénél.

Még érvelni is megkíséreltem. Akkor mondtam, hogy
„...és különben is tavaly Gábor Miklós is kalap vagy
kipa nélkül szavalt a zsinagógában, Laci bácsi is ott
volt, Seifert Géza is ott volt, senkinek nem volt semmi
kifogása ellene”. Ezzel sem mentem semmire sem. Laci
bácsi nem is reagált.

Az őszi ünnepek idején már Domán István volt a sze-
gedi rabbi.

Van nyoma annak, hogy augusztusban tiltakozó
közgyűlést tartottak Szegeden, a Hitközségen. A szege-
di zsidók önrendelkezési jogukra hivatkozva kikérték
maguknak és elutasították Budapest diktátumát, majd
közfelkiáltással még főbbé is előléptették Tamást.
Hiába. Cuius regio, eius religio – a szegedi Hitközség
fenntartásához a szükséges összegeket – úgy tudom – a
Síp utca utalta ki. A rabbi fizetését is. Ily módon az ön-
rendelkezési jog üres fogalom volt csupán. A gyűlés
jegyzőkönyve fennmaradt, és megtalálható a Magyar
Zsidó Levéltárban, ugyanott, ahol a Seifert Géza által
1970. június 29-én aláírt határozat és indoklás van.

Rémlik, hogy Tamás bíróság elé akarta vinni a dolgot. Vite-e vagy csak tervezte, hogy viszi, nem tudom. Biztos van valami nyoma a levéltárakban, ha jogi útra terelődött a kérdés. Nekem az tűnik valószínűbbnek, hogy nem perelt. Egy szavahihető forrásból eredő, második, független forrásból azonban eleddig általam megerősíteni nem tudott információ szerint ugyanis Raj Tamás valójában azért volt szálla a hivatal szemében, mert állítólag tevőlegesen elősegítette Izraelbe igyekvő zsidó fiatalok Jugoszláviába disszidálását. Adatközlőm egyenesen „embercsempészt” emlegetett.

Hogy volt-e ilyesmi Tamás rovásán, s ha volt is, milyen szerepet játszott abban, hogy valaki átkerüljön Szegedről Szabadkára, nem tudom. Regélhetnek róla levéltári források, ha voltak, s ha fennmaradtak.

A szegedi zsinagógában elhangzott *Mózes* kedves emléke lehet mindazoknak, akik részt vettek benne, vagy akik jelen voltak. Nyomatott forrásokban eddig két helyen bukkantam a nyomára.

Karinthy Ferenc jegyezte be *Naplójába* 1970. október hatodikán:

„Délelőtt biciklin a Fűvészkertbe, Kulka Eszterrel. A helybeli rabbit, meséli, elhelyezik, mert a templomban felolvasó előadásban bemutatta Madách *Mózesét*, a színház művészeivel. Ezt nyilván Egyiptom-ellenes kihívásnak tekintették, noha Pesten a Nemzetiben is bemutatták, és itt egyébként csupa keresztény színész játszott. Most a rabbit saját hitközségi főnökei helyezik el, azzal, hogy a művészek kalap nélkül játszottak a tóra előtt. De ez persze csak ürügy. Nyilván másunnan jött az utasítás.”

A másik nyomtatott forrás az *Új Élet* 1970. június 1-jei számában található. *A béke első napjának ünneplése a szegedi zsinagógában* című tudósítás öthatoda a mártírünnepségről szól, körülbelül egyhatoda pedig így hangzik:

„Ugyancsak a szegedi zsinagógában mutatták be Madách Imre *Mózes* című drámáját. Az előadás az Országos Filharmónia beleegyezésével nyilvános jellegű volt, és azon felekezetre való tekintet nélkül 1500-an jelentek meg. Az előadás külön érdekessége volt, hogy itt hangzott fel először a *Mózes* dráma oratórium jelleggel. A drámát hagyományos zsidó melódiák orgonajátéka kísérte.”

Így és ennyi. Valószínűleg kínjában fogalmazta valaki a szerkesztőségben.

Az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet dokumentációs gyűjteménye és adattára nem tud az eseményről.

Taxner-Tóth Ernő, a *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyvének* IX. kötetében, amely 1983-ban jelent meg Salgótarjánban, tanulmányt közölt *A Mózes dráma színpadi élete* címmel, de az 1970-es, szegedi előadást nem említi.

Bizonyára nem lenne haszontalan megnézni a Magyar Országos Levéltárban, az Állami Egyházügyi Hivatal fennmaradt iratai között, és még inkább az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, vannak-e dokumentumok Raj Tamás rabbi tiszteletre méltó vállalkozásáról, amely eklatáns példája a közkedvelt szólás megbicsaklott változatának: Minden jótett előbb-utóbb elnyeri méltó büntetését.

Bölcsődétől az érettségiig

Kibővült szolgáltatásokkal kezdte meg a 2012–2013-as tanévet a **Wesselényi utcai Oktatási Központ Amerikai Alapítványi Iskola**.

A család összes gyerekét egy helyen, a zsidó hagyományok szellemében nevelni, oktatni, gondozni képes intézmény folyamatosan várja a bölcsődés korúakat a vadonatúj **gyermeknapközibe**.

A 3–6 éveseket a **megújult óvoda** fogadja egész évben.

Februárban kezdődik az iskolanyitogató előkészítő program leendő elsősöknek, ahova minden nagycsoportost szertettel várunk.

Az általános iskola elvégzése után tanulóink az épületen belül választhatnak a **gimnázium** 9. évfolyama, a **nyelvi előkészítő** vagy a **vendéglátós szakképzés** között.

Minden korosztályban nagy hangsúly fektetünk az **egyéni készségfejlesztésre**, a **héber** és az **angol** nyelv tanítására. Napi háromszori kóser étkezést biztosítunk.

További információ: +36/1/322-2843, www.aai.co.hu, valamint a Facebookon.

EMLÉKEZETKÖZÖSSÉG

A Szombat körkérdése

A Szombat az alábbi körkérdéssel fordult a kulturális, tudományos és a közélet néhány vezető személyiségéhez folyóiratunk kiemelt témája kapcsán: *Van-e, vagy nincs Magyarországon emlékezetközösség? Hogyan közelíthetők egymáshoz a 20. század traumáit hordozó közösségek, melyek más-más élményekre emlékeznek, és a másik fájdalmáról talán nincs elég mély tudásuk, vagy nem vesznek róla elég mélyen tudomást.* Véleményünk szerint a magyar társadalmi emlékezet és a magyarországi zsidó emlékezet eltérően őrzi a 20. századi Magyarország élménycsomópontjait, miközben sokan tartozhatnak a két halmaz közös részhalmazához. Felvetnénk néhány példát, és kérnénk, írásában ezekre is reflektáljon, de kíváncsian várunk más példákat is.

	Magyar emlékezet	/	Zsidó emlékezet
1919	vörösteror	/	fehérterror
1920	Trianon	/	numerus clausus
1940	Erdély visszacsatolása	/	1938–41-es zsidótörvények
1944–45	orosz megszállás	/	gettósítás, deportálás, nyilasteror
1956	forradalom	/	elsősorban vidéken antiszemita atrocitások

Kérjük, tekintse e levelünket a felkérés mellett vitaanyagnak, s ha nem ért egyet felvetéseinkkel, ezt is jelezze írásában. Kíváncsiak vagyunk, hogy amennyiben Ön is érzékeli a felvetett élménykülönbségeket, természetesnek tartja-e, hogy a társadalmi csoportok emlékezete akár jelentősen eltérjen, vagy szükségesnek tartja, hogy változzon a helyzet, s ha igen, milyen eszközökkel lehet Ön szerint javítani a viszonyokon, és elérni a kívánatos állapotot.

*

Eddig Stumpf András, Kőszeg Ferenc, Csaplár Vilmos és Horkay Hörcher Ferenc válaszát közöltük. Alább Schöpflin György és Grendel Lajos írásait olvashatják.

ELTÉRŐ EMLÉKEZET-RENDSZEREK

Köszönöm megtisztelő felkérésüket. Sajnos időszűke miatt csupán egy rövid levélben fogom megjelölni az általam fontosnak tartott tényezőket.

Módszertanilag: az egységes, homogén társadalom, illetve társadalmi emlékezet egy, a kommunista múltból átörökölt fogalom. A magyar társadalom nem homogén, nem is kívánatos, hogy az legyen (szerintem), már csak azért sem, mert a monokultúrák nehezen tudnak alkal-

mazkodni a késői modernség kihívásaihoz. Ebből viszont egyértelműen következik az eltérő emlékezetrendszerek jelensége. Ugyanakkor ezek az egymástól eltérő emlékezetek ritkán egységesek, mindig vannak átfedések és változékonyak. A valóságmeghatározó intézmények (reality-defining agencies), az elitek, persze megpróbálják sűríteni ezeket a valóságstruktúrákat.

Ha például Franciaországot nézzük, akkor kiderül, hogy a francia társadalomnak kb. 30 százaléka nem fo-



gadja el a laicitást, így másképpen éli meg a francia közpolgáriságot, valamennyire másképpen értelmezi a *citoyen* fogalmát. Figyelmükbe ajánlom a Pierre Nora által szerkesztett *Lieux de Mémoire* sorozatot. Az USA-ban a déli államokban a mai napig másképpen gondolkodnak a 150 évvel ezelőtti polgárháborúról, mint az északiak. Hosszasan tudnék írni az Egyesült Királyságban található törésvonalakról: nem teljesen kizárt dolog, hogy valamikor Skócia, a skót társadalom többsége a független államiság mellett fog dönteni; a London – nem London különbség sem elhanyagolandó stb.

Ami a magyar társadalmi valóságot illeti, nehezen tudom elfogadni az önök által felvázolt kétszatuság kizárólagos szerepét: egyrészt mert a „magyar/zsidó” kettőség azt sugallja, hogy aki zsidó, az nem magyar. Önök ezt tényleg így gondolják? Rengeteg más törésvonalat tudnék megnevezni, például az önök rendszerében milyen szerepet kapnak a romák? Vagy a magyarországi kisebbségek emlékezetében, mondjuk a német ajkúaknál, milyen szerepet játszik az 1945-ben elkövetett gyilkosságok és az azt követő kitoloncolás? Önök milyen szerepet szánnának a gendernek, a genderizált emlékezetrendszernek, gondo-

lok itt elsősorban az 1945-ben elkövetett tömeg-megerőszakolásokra?

Ha megpróbáljuk tárgyilagosan nézni a helyzetet, akkor a „magyar” fogalma eleve félrevezető: komoly különbségek vannak egyrészt a Budapest/nem Budapest binaritásban, másrészt szerepet játszanak, mondjuk, a Dunántúl és Kelet-Magyarország között. Bár ebben nem vagyok szakértő,

és az idevágó felméréseket sem ismerem, mégis nehezen tudom elképzelni, hogy az önök által felvázolt „zsidó emlékezetközösség” annyira egységes lenne, ahogyan ez a felkérésben szerepel. És ha el is fogadjuk az egységes „magyar emlékezetközösség” felvetését, érdemes lenne itt közelebbről vizsgálni a katolikus/protestáns törésvonalat is.

Ami az utolsó kérdésüket illeti, „Hogyan közelíthetők egymáshoz a 20. század traumáit hordozó közösségek?”, itt az elitek felelősségét, a valóságmeghatározó intézmények szerepét helyezném előtérbe (ez önökre is, rám is vonatkozik). Ha ezek az elitek képesek elfogadni a feladatot, akkor lassú, tapintatos munkával még az erősen eltérő emlékezetrendszerek méregfogát is ki lehet húzni.

Tisztelettel,
Schöpflin György

EGY JÓ BARÁT SOKAT SEGÍTHET

Hogy nem lettem antiszemita, annak egy magyarázata van. Kisgyerekkorom óta volt egy zsidó barátom, és ma is az, holott évente, két-évente egyszer találkozunk. Pozsonyban él ő is, én is.

A vörösteror? Számomra éppúgy történelem, mint a fehérterror. De... A nem zsidó Mikszáthot kellene olvasni, a *Gavallérokat* meg *A Noszty fiút*... 1919 ősen a lehető legrosszabb fut be. Az ország túlzott megcsonkításának semmi köze a zsidósághoz, ez egy nagy csúsztatás! De a gavallérok meg a Noszty Ferik alakítják a történelmet, és



alakítanak most is, az unokájuk, a dédunokájuk.

1956 nagy példa, hiszen számtalan zsidó és nem zsidó állt a barikád inenső oldalán, és számtalan zsidót és nem zsidót sújtott a hatalom keze. A nem zsidó Kádárnak legalább olyan véres volt a keze, mint a zsidó Rákosinak. Ötvenhatnak ez a szerepe is túlmutat a mai kocsmán.

Nem tudok rá válaszolni, hogy milyen megoldás létezik a növekvő és teljesen irracionális antiszemitizmusra. Mindenki maga kell, hogy megvívja a harcát. És egy jó barát sokat segíthet.

Grendel Lajos

Konrád Miklós

HATVANY LAJOS „ZSIDÓKÉRDÉSE”

Hatvany Lajos (1880–1961) áttérésének pontos ideje máig ismeretlen. Az első világháború kitörése idején még a zsidó felekezet kötelékébe tartozott, a pesti neológ Chevra Kadisa tagjainak ez évi névjegyzékében számos más nagypolgár és értelmiségi mellett az ő neve is megtalálható.¹ A következő év végén, 1915. december 4-én az ekkor 35 éves író s mecénás még úgyszintén „izr.” vallásúként vette el a német evangélikus családból származó Christa Winsloe-t.² Két évvel később, azon zsidók, illetve kitért zsidók között, akik válaszoltak a *Huszdik Száznak* a „zsidókérdés” mibenlétét, okait és megoldását firtató körkérdésére, Hatvany volt az egyetlen, aki – ekkor már nyilvánvalóan *volt* – hitsorsosait arra szólította fel, hogy induljanak el a kérdést per definitionem megoldó önfelszámolás útján.

A *Nyugat* egyik megalapítója egy évvel családjá nemesítése után, tehát már hatvani előnévvel, de még Deutsch Lajosként született, apja és nagybátyjai 1897-ben vették fel a Hatvany-Deutsch nevet, az apja révén 1910-től bárói címmel rendelkező Hatvany-Deutsch Lajos testvérével, Ferencel, 1917 márciusában változtatta nevét Hatvanyra.³ A Chevra Kadisa névjegyzéke „báró Hatvany-Deutsch Lajos”-ként, foglalkozására nézve mint „nagygyáros” tüntette fel, a főváros V. kerületének polgári anyakönyve „báró hatvani Hatvany-Deutsch Lajos Ignác, nagybirtokos” házasságát rögzítette, a *Huszdik Százk*ban „Hatvany Lajos, író” szólott kortársaihoz. A terménykereskedelemből a magyar cukor- és malomipar urává vált, az ország gazdasági életében a századfordulóra érve kiemelkedő szerepet játszó Deutsch dinasztia ötödik nemzedékének nem ő volt az egyetlen tagja, aki szakítva az apák foglalkozásával, illetve az anyai modellel, a művészetek s a tudomány felé fordult. A család gazdasági szempontból legtehetségesebb nemzedékének, Hatvany-Deutsch Sándornak (1852–1913) és unokaöccsének, Hatvany-Deutsch Józsefnek (1858–1913) hét gyermeke közül négyen választották ezt az utat, Hatvany La-

jos mellett Sándor másik fia, a festő és műgyűjtő Hatvany Ferenc (1881–1958), József gyermekei közül az író Hatvany Lili (1890–1968) és az orientalista Hatvany Bertalan (1900–1980). Az első három kitért, Bertalan a cionizmust támogatta – amivel a liberális „asszimiláns” szülők világnézetétől a maga módján legalább annyira eltávolodott, mint megkeresztelkedett nővére és unokaöccsének.

Ami Hatvany apját illeti, unokaöccsével ellentétben Hatvany-Deutsch Sándor, a család vezéregyénisége, ipari és pénzügyi vállalkozásai mellett 1902-től a Gyáriparosok Országos Szövetségének alelnöke, a felekezeti közéletben alig vett részt, az Országos Magyar Izraelita Közalap elnöki posztján kívül semmilyen tisztséget nem vállalt, de jelentős összegeket adományozott felekezeti célokra, árvaházra, kórházra, illetve a pogromok elől Magyarországon át menekülő orosz, majd román zsidók támogatására. „Zsidó szívét, zsidó érzését – írta halálakor a neológ zsidó közbeszéd alakításában döntő szerepet játszó *Egyenlőség* – az elhagyottak ügyének felkarolásával és bőséges támogatásával juttatta kifejezésre.”⁴ Noha a kultúrcionista *Múlt és Jövő* szüntelenül bírálta a zsidó nagypolgárság körében szerinte általánosan elfogadott, a „jó zsidó” fogalmát a kitérés elutasítására s a felekezeti jótékonyág gyakorlására redukáló nézetet, Hatvany Lajos apja esetében az elhunytat az *Egyenlőség*hez hasonlóképpen búcsúztatta: „Valahányszor csak alkalma volt reá, mindig tanújelét adta zsidó érzésének. A jótékonyág gyakorlása nála családi tradíció volt, amely teljes erővel élt benne.”⁵

Szemponctunkból a kérdés az, vajon magánemberként hogyan nevelte gyermekeit. Erről semmit sem tudunk. Zsidóságuk iránti viszonyukról, nevelési elveikről sem Hatvany-Deutsch Sándor és felesége, Deutsch Emma (1858–1901), sem gyermekeik nem nyilatkoztak. Itt volna persze Hatvany Lajos híres családregeje, e forrás azonban megítélésünk szerint semmiféle retrospektív spekulációra nem nyújt lehetőséget. Az

Urak és emberek ciklus emigrációban írt első kötete, *Zsiga a családban* címmel, a könyvborítón 1926-os évszámmal, valójában 1927 elején jelent meg, nem sokkal azelőtt, hogy a forradalmak után emigrációba menekült Hatvanyt hazatérése másnapján „nemzetgyalázás” vádjával perbe fogták, majd jogerősen másfél évi börtönre ítélték.⁶ A Bondy család felemelkedését több nemzedéken át nyomon követő regényciklus első kötetét az *Egyenlőség* antiszemita műként értékelte, az antiszemiták nézeteik igazolását olvasták ki belőle. Az író a fogadtatás váratlanul érte és elkedvetlenítette, művét mégis tovább írta, azt azonban nem tudjuk, mikor fejezte be, ha befejezte egyáltalán. A tervbe vett további két kötetet életében mindenesetre nem publikálta, a kötetek csonka (?) kéz-, illetve gépiratát Belia György találta meg és adta ki Hatvany halála után.⁷ A regényben a kortársak Hatvany családjának portréját vélték felfedezni, ám az *Egyenlőség*nek 1927 márciusában beküldött, a hetilap vádjaira reagáló levelében Hatvany minden hasonlóságot határozottan cáfol: „Deutsch Ignác dédapám, Bernát és József nagyapám, Hatvani Deutsch Sándor édesapám, Hatvani Deutsch József nagybátyám *egész más szellemben voltak kereskedők és iparosok, mint regényem hősei*. Ezért oktalán beszéd, hogy regényemet családomról írtam.”⁸ Tegyük hozzá: a regényciklusból apja nemzedékének rajzát annál is nehezebb lenne kiolvasni, hogy az 1927 után írt kötetek főhőse, a szédületes karriert tekintve Hatvany Lajos apjához hasonló pályát befutó, ám nála egy nemzedékkel fiatalabb Bondy Zsigmond, a grófi családba zsidó vallásúként és dacos polgárnak megmaradva beházasodott bankvezér történelmileg képtelen, soha nem volt figura.

Áttérése előtti írásai alapján úgy tűnik, a fiatal Hatvany Lajost zsidó mivoltának kérdése nem izgatta különösebben, önazonosságáról e tekintetben csupán egy levélben tett említést. Adynak *A Duk-Duk affér* című, Ignotus mellett burkoltan, de egyértelműen Hatvanyt karikírozó híres-hírhedt cikke megjelenése után a költővel folytatott szenvedélyes hangnemű levelezésében a mecénás és barát Hatvany nem tért ki explicit módon az írás „zsidózós” felhangjaira.⁹ Talán nem akarta Adyt nyíltan zsidózással vádolni, vagy ez ön-maga számára lett volna túl fájdalmas? Egy hat évvel később, úgyszintén Adynak írt levele viszont arra utal, hogy többes identitását derűs öniróniával szemlélte. 1914. július 10-én Saint-Germain-en-Laye-ben kelt levelében Hatvany a következő válasszal szolgált Adynak, aki tanácsot kért tőle, vajon elvegye-e Csinszkat feleségül. „Ami szerelmeted illeti. Józan Deutsch-fővel – adva van egy nem egészséges, nem is fiatal poéta – és egy kislány, egy kis húszéves hysterika. Mert ugye hogy az... baj, baj, baj... mindenképpen baj. Ezt mondja a Deutsch. A *Hatvany*, ez az y-os nevű,

majdnem gentry, majdnem duhaj, majdnem magyar... pedig, aki mindig küzdött bennem az óvatos zsidóval, neked is azt ajánlja: Uccu neki... rajta: az élet annyit ér, amennyi az élmény. Bölcsőbb vagy?”¹⁰

Hatvany Lajos időrendben következő, a témát érintő írása már a *Huszedik Század* körkérdésére adott válasza. A rövid, minden személyes vonatkozástól mentes cikket egészben közöljük: „Akik fél életen át szenvedtek fajukért és vallásukért, még akkor is, ha a faji hozzátartozandóságot alig kultiválják s a vallási babonából régésrég kinőttek, nemigen segíthetnek többé magukon. Hordani kell a keresztet, mely ez esetben a *zsidóság keresztje*. De minden felvilágosult zsidó apának az a kötelessége, hogy keresztény gyermeket neveljen. »Ha az

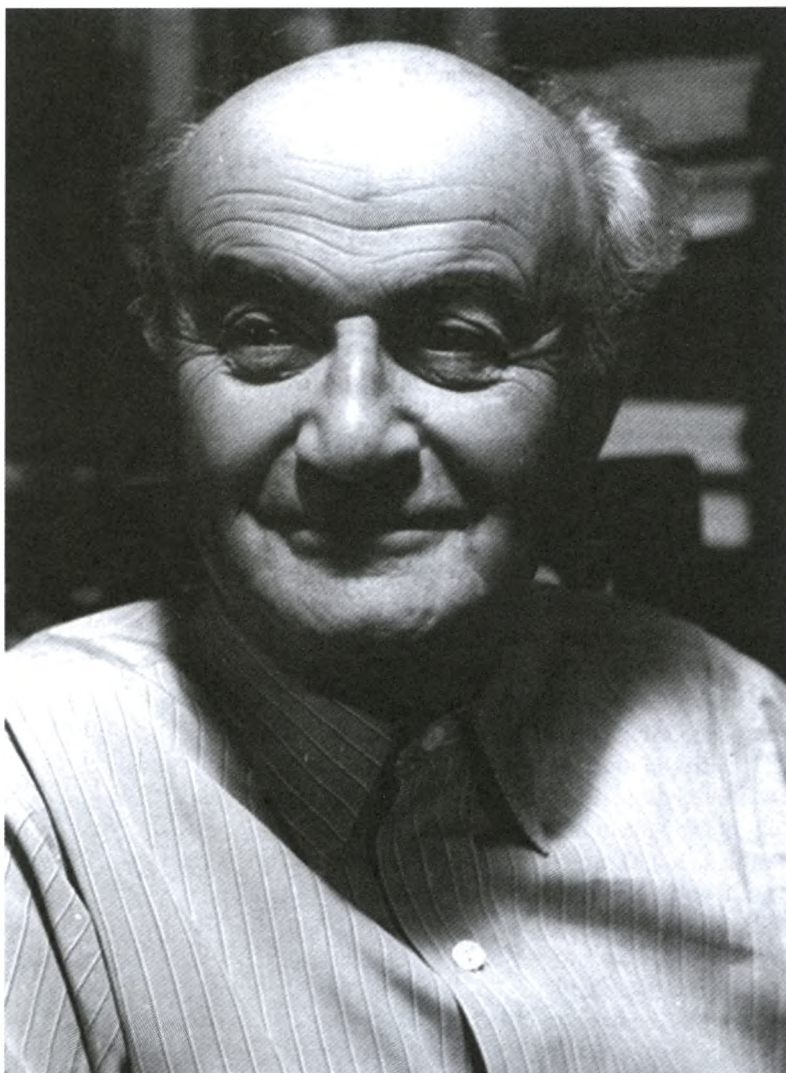


Hatvany Lajos

ember bálba megy, frakkot ölt!», mondta Harden, a maga kitérésének igazolására. Nem lehet kaftánban, sem testi, sem lelki kaftánban, a ghettón kívül járni. Frakkot kell gyerekeitekre öltetni, zsidaim, bizony frakkot, hogy megnyiljanak előttük a csukott ajtók és *akadálytalanul*

vehessenek részt az emberiség minden munkájában. Mert a zsidóság akadályainak legyőzésére fordított energiamennyiséget gazdaságosabban és gyümölcsözőbben lehet felhasználni, ha közvetlenül az élet munkáira fordítottam, s nem pedig a társadalmi haszontalan és mégis leküzdhetetlen balítéletek leküzdésére.

Szegény gyerekekre úgylis elég szenvedés vár – gondoskodtak róla apáik –, ne tetézzük szenvedéseiket fölöslegesen. Hárítsuk el nehéz útjokból legalább a zsidóság *fölösleges* akadályait.



Hatvany Lajos
idős korában

Mert hogy *fölösleges* akadály, egészen *fölösleges*, az biztos, az egészen biztos. Már Renan is azt hirdette, hogy a zsidóság a monoteizmus tanainak elterjesztésével minden időkre, örökkön-örökké befejezte földi hivatását. Ezt a *hívó* Renan hirdette, aki csak hitte magáról, hogy szkeptikus. Pedig nem volt az, mert nem volt oka, hogy igazán az legyen. Ő a haladás gondolatával eltöltve s a tudomány reményeivel átítatott szép

korban élt, nem ért meg világháborút. Igazi szkeptikusok csak mi vagyunk, a világháború fiai. Mi már ott tartunk – és hogyan tartanánk ott? –, hogy a népeknek nincs is hivatásuk. Tehát a zsidóságnak sincs, nem is volt, nem is lesz soha. Ellenben, hogy a népek vakok, gonoszak, érvekkel és logikával, még a saját javukra sem meggyőzhetők. Ezért hiába érvelnek, hiába logikáznak, nem küzdhetsz meg az ősbutasággal, nem az eredendő, állati, ösztönös szenvedelmekkel. Bolond vagy, ha útjokba állsz, bölcs vagy, ha kitérsz előlük. Itt van, elérkezett az ideje, hogy a világháború e nagy és örök tanúságaiból a *zsidóság* is vonja le a maga számára a magáét, mely szerint az antiszemitizmus ellen, nem okos vagy logikus érvekkel, hanem csak a semitának az áriái fajtába való áthasonulásával lehet megküzdeni. Minél több vegyes házasság! – ez legyen a jelszó, mely a zsidókérdés szerintem egyetlen és biztos megoldására vezet. Keresztény leszármazók, kikben az emberiség minél oktanabb, annál leküzdhetetlenebb antipátiájával szemben meg nem védhető zsidó faji jelleg lehetőleg elmosódjék, ez a cél, az új zsidó nemzedékek egyetlen józan és áldásos célja.

...et salvavi animam meam, írtam Úrnapján, de az emberiség szellemében és érdekében.”¹¹

Hatvany megállapítása kikezddhetetlen: ha már nem lesznek zsidók, nem lesz zsidókérdés sem. Ezen túlmenően azonban írásán kissé nehéz kiigazodni. Miért is kellett eltűnni a zsidóságnak? Mert a többségi társadalomba való integráció ezt természetesen megkövetelte, mert a zsidóság történelmi hivatása bevégeztett, avagy mert ez volt az egyetlen mód arra, hogy a zsidók leküzdjék a kiirthatatlan antiszemita előítéleteket?

Továbbá: mit is szorgalmazott Hatvany? Azt, hogy a zsidóság stigmáját személyükre nézve továbbra is viselni hivatott apák neveljék gyermekeiket kereszténynek, öltsenek rájuk frakkot, amint tette ezt az amúgy már felnőtt korában, 1881-ben 20 évesen a protestáns vallásra tért Maximilian Harden, vagyis kereszteltessék meg őket? Amint Hatvany nyilván maga is tudta: a törvény erre Magyarországon nem adott lehetőséget. A kiskorúak 7 éves korukig válthattak ugyan vallást, de csak akkor, ha ezt szüleik is megtették, amely esetben automatikusan és kötelezően követték őket új vallásukban. A 7 és 18 éves kor közötti gyermekek áttérését a törvény – a már férjezett s házastársuk vallását követni kívánó nők kivételével – egyáltalán nem engedélyezte. Marad az írás végén tett javaslat, miszerint majdan születendő gyermekeik „faji jelleg”-ének kívánatos elsorvasztása érdekében e fiatal zsidó nemzedék keresztény partnerrel kössön házasságot.

Ez viszont felveti a kérdést: ő maga miért is tért át? A szövegben a zárszó – a latin idézet (én megmond-

tam és ezzel megtettem kötelességem, más szóval: megmondtam az igazat, s ezzel megmentettem lelke-
met) és a katolikus ünnep említése – az egyetlen uta-
lás arra, hogy a sorok szerzője már elhagyta szülei
vallását. De mi célból? Saját – amúgy gyermektelen
maradt – vegyes házasságát már megkötötte, ház-
ságakor feleségével megegyezvén, hogy gyermekeik
ez utóbbi vallását követik majd. Logikája szerint ön-
nön zsidó mivoltán, illetve státuszán áttérése önma-
gában nem változtathatott, hiszen a zsidókérdés csu-
pán nemzedékek elteltével, a „faji jelleg”-nek a vegyes
házasságok révén történő fokozatos elmosódásával
juthatott nyugvópontra.

Az őszirózsás forradalom a pályáján Gyulai Pál
mellett és szellemében indult írók már a polgári radi-
kálisok táborában találta, tagja volt a Nemzeti Tanács-
nak, 1919-ben Bécsbe emigrált, 1921-től *Az Em-
berben* és a *Jövőben* megjelent cikkeiben hevesen tá-
madta a fehérterrort és a kialakuló Horthy-rendszert,
amely végérvényesen rásütötte a magyartalan zsidó
bélyegét. Amint 1928. február 1-én, perének első tár-
gyalásakor Törek Gyéza büntető-törvényszéki elnök,
mintegy a kurzus nevében kijelentette: „Ön lehet ál-
lampolgára ennek az országnak, de nem lehet fia.”¹²
Az ítélet Hatvanyt ekkorra aligha lepte meg. „Jaj ne-
künk, százszorosan jaj – írta a kolozsvári *Korunk*
1927 májusi számában – akik csak arra hivatkozha-
tunk, hogy magyar földön nőttünk fel, magyar leve-
gőt szíttunk, magyar a beszédünk, a magyarságnak
adtuk testünket-lelkünket, vérünket, velőnket, verité-
künket s mégis, ha magyar voltunkban mellőzés, bán-
talom ér, nem szabad panasza kinyitni a szájunkat,
mert a kurzus-elmésség ránk olvassa menten: *Zsidó,
zsidó!*”¹³ 1928. május 9-én, perének másodfokú tár-
gyalásán még lényegretörőbben fogalmazott: „Tíz év
óta tudom a vádat: zsidó származású ember nem is le-
het magyar, nincs asszimiláció, nincs igazi beolvadás
a magyar fajba.”¹⁴ A váddal szemben Hatvany saját
magát állította élő cáfolatul: „Itt állok, mint ennek az
alaptalan állításnak az élő szobra, amelynek fáj min-
den tagja, és tiltakozik ez ellen az állítás ellen minden
idegszálával.”¹⁵

E kijelentések fényében tűnik fel Hatvany Lajos
1917-es cikkének sajátossága. Noha a *Husadik Szá-
zad* körkérdése kifejezetten a magyarországi „zsidó-
kérdésre” vonatkozott, Hatvany válaszában szigorúan
az általánosság terén maradt, a német konvertita
Hardent idézte, a francia Renanra hivatkozott, kaftán-
ról és frakkról, keresztényekről és zsidókról, „semita”
illetve „áriai” fajról beszélt – „magyar”, „magyarság”,
e szavak a cikkben el sem hangoztak. Pedig éppen er-
ről volt szó. A perén tett felszólalásaiból, amint ez idő-
ben született írásaiból minden kétséget kizáróan kide-
rül: jóllehet magyartalanságának vádját egy általa

megvetett rendszer állította fel, a vád, amely eltagad-
ta tőle a magyarsággal való azonosulásának lelki le-
hetőségét is, Hatvanyt mélyen érintette. „Nekem csak
magyar mondanivalóim vannak”,¹⁶ vallotta egy 1924-
es interjúban, s ezzel mindent elmondott. Tekintve fáj-
dalmát, amiért a Horthy-kurzus elvitatta tőle a ma-
gyarsághoz való tartozását, nyilvánvaló, hogy amint
ideológiailag konzervatívabb értelmiségi elődei az át-
térésben, a zsidó felekezettel való hivatalos szakításá-
ban Hatvanyt, a *Husadik Századnak* adott válaszá-
tól mintegy függetlenül, s távol annak ironikus-bölcsel-
kedő hangnemétől, elsősorban az a vágy vezérelte,
hogy elősegítse magyarként való elfogadtatását, nö-
velje abbéli esélyeit, hogy a korabeli magyar társada-
lom elismerje annak, aminek érezte magát – vagyis
magyar írónak. Hogy a mindinkább faji antiszemiti-
mus fellángolása idején áttérő, s főleg: Lukács György
kifejezésével élve a „hivatalos Magyarországgal”
szembeszegülő Hatvanynak erre esélye sem volt, az,
mint mondani szokás, már egy másik történet.

„Ön lehet
állampolgára
ennek az
országnak, de
nem lehet fia.”

JEGYZETEK

- 1 A *Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke*. H. n. [Bp.], 1914, 16.
- 2 Budapest, V. kerületi házassági anyakönyv: <http://www.macs.org/matriculae/crmdbp/image.aspx?i=84C978>
- 3 Gerő József szerk.: *A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke*. (1940) Bp., Reprint kiadás, Heraldika Kiadó, 1998, 44., 79–80.
- 4 *Hatvany-Deutsch Sándor báró. Egyenlőség*, 1913. febr. 23., 6–7.
- 5 Neumann Ede: *Hatvany Deutsch Sándor báró. Múlt és Jövő*, 3. évf. 1913, 133.
- 6 Kilenc hónap börtön után gyomorhajára való tekintettel fel-
tételen szabadságra helyezték.
- 7 Belia György: *Utószó*. In Hatvany Lajos: *Urak és emberek*. (1963) Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 727–729.; Nagy Sz. Péter: *Hatvany Lajos*. Bp., Balassi Kiadó, 1993, 65–71., 83–92.
- 8 *Hatvany Lajos levele. Egyenlőség*, 1927. márc. 19, 3. Minden kiemelés az eredetiben.
- 9 Ld. Ady Endre: *A duk-duk affér*. (Új Idők, 1908. november 15.) In uő: *Összes prózai művei*. IX. köt. Sajtó alá rendezte: Vezér Erzsébet. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973, 278–280.; Az ügyről: uo., 522–561.
- 10 Hatvany Lajos: *Levelei*. Válogatta és a szöveget gondozta: Hatvany Lajosné és Rozsics István. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 120.
- 11 *A zsidókérdés Magyarországon. A Husadik Század körkérdése*. Bp., A Társadalomtudományi Társaság kiadása, 1917, 92–93.
- 12 Nagy Sz. Péter: *Hatvany Lajos*, i. m., 84.
- 13 Hatvany Lajos: *Egy zsidó-magyar monológja*. *Korunk*, 2. évf. 1927, 5. sz. 330.
- 14 Nagy Sz. Péter: *Hatvany Lajos*, i. m., 88.
- 15 Uo.
- 16 Hatvany Lajos: *Magyar írók száműzetésben* (1924). In uő: *Utak, sorsok, emberek*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973, 445.

VASZILIJ GROSSZMAN ELETE ÉS SORSA

Egy bergyicsevi zsidó család sarja a bolsevik pártszellemen és a szocreál irodalom művelésén keresztül eljut a huszadik századi háborús orosz nagyregényig, melyben a sztálingrádi csata történelmi fordulópontját centrumba állítva rávilágít a fasizmus és a bolsevizmus mély hasonlóságára.

Így foglalható össze egyetlen mondatban Vaszilij Grosszman (1905–1964) pályája, melynek legkiemelkedőbb darabja a közeljövőben jelenik meg magyar nyelven, az Európa Kiadó gondozásában.

A bergyicsevi emlékeken alapuló első írását (1934) elismeréssel fogadta Gorkij, Babel és Bulgakov is. *Sztyepan Kolcsugin* című nagyregényét, amely az oroszországi forradalom történetével foglalkozik a kor szellemében és stílusában, az ötvenes években Németh László fordításában ismerhette meg a magyar közönség. A mű a Sztálin-díj küszöbéig jutott, de állítólag maga a Vezér húzta ki a listából.

Rávilágít
a fasizmus
és a bolseviz-
mus mély
hasonlóságára.

A háború kitörésekor Grosszmant, tekintettel tudóbajára, nem sorozták be, ehelyett haditudósító lett, és bejárta a honvédő küzdelem legfontosabb helyszíneit, köztük a sztálingrádi frontot. Még 1942-ben az elsők között vállalkozott a háborús élmények szépirodalmi feldolgozására. De az igazi nagyepikai megörökítés az a dilógia, amelynek második fele az *Élet és sors*. Az első, az 1952-ben folyóiratban publikált *Az igaz ügyért* tisztes minőségű, de a szocreál kánonja szerint íródott munka, és nem véletlen, hogy a nyugat-európai kiadók – amelyek példáját az Európa is követte – csak a második részt adták ki: ez, bár tartalmaz halvány utalásokat az első részre, önmagában is hiányérzet nélkül olvasható.

A második rész, az *Élet és sors*, történetileg a Sztálin halálát követő időszak, az úgynevezett „olvasás” terméke, szubjektíve pedig minden bizonnyal a lelkifurdalás és vezeklés. Az átéltéken túl alighanem ez tette a szerző rendszerkritikáját olyan élessé, hogy a legmagasabb szintű „illetékes elvtársak” kétszáz évig kiadhatatlannak tartották, példányait, de még a használt írógép-szalagokat is elkobozták. A könyv végül 1980-ban, a dologban járatos másként gondolkodók közreműködésével került ki mikrofilmen Nyugatra, ahol végre megjelent, előbb oroszul, majd több nyugati nyelven, és világsiker lett.



Grosszman a sztálingrádi csata idején

A könyvet Grosszman az édesanyjának, Jekatyerina Szaveljevna Grosszmannak ajánlotta, és alighanem itt is tetten érhető a lelkifurdalás: az író anyja a megszállt területeken rekedt, és a németek zsidóként elpusztították – akárcsak főhőse, a fizikus Strum édesanyját.

A másfél száz szereplős mű vállaltan az orosz nagyregény receptjét, az „extenzív totalitás” eszményét követi, a szerteágazó cselekmény helyszínei kiterjednek a laboratóriumoktól a német és szovjet légerekig, a frontoktól a falusi kunyhóig, a fővárostól a sztyeppéig. Ugyancsak a hagyományt követi Grosszman, amikor a történetet filozófiai elmélkedésekkel egészíti ki, részint úgy, hogy ezeket szereplői szájába adja, részint úgy, hogy – gyakran költői emelkedettségű – eszmefuttatásokban fogalmazza meg. Ezek a regény címében megjelenő két fogalom körül forognak: az író számára az élet a személyiség szabadságát jelenti, a sors pedig függését a külső erőktől. „A sors vezeti az embert, de az ember azért megy, mert menni akar, és szabadságában áll, hogy ne akarjon.”

Soproni András

Vaszilij Grosszman

ÉLET ÉS SORS

Tömör, osztatlan csend honolt a tájon, a világon mintha nem lett volna se a sztyeppe, se a köd, se a Volga, csak a csend. A sötét felhőkön gyors fényfodor futott végig, aztán a szürke köd vörös lett, és egyszerre mennydörgés rázta meg az eget és a földet...

Az ezernyi izzó ágyúcső érintésétől a tüzelőállások nyirkos, reggeli levegője talán egy egész fokkal is melegebb lett.

Az előretolt figyelőpontról jól lehetett látni a szovjet gránátok robbanását, az olajos fekete és sárga füst gomolygását, a fekete föld és a piszkos hó szökőkútjait, az acélos tűz tejfehérjét.

A tüzéség elhallgatott. A füstfelhő szikkadt, forró pászmái lassan elegyedtek a sztyeppei köd hideg nyirkosságával.

S ekkor az eget új hang töltötte be: morajló, feszes, hömpölygő hang: megindultak nyugat felé a szovjet repülő. Zúgásuk, süvöltésük, bömbölésük érzékelhetővé, tapinthatóvá tette a felhős vak ég sokemeletes magasságát: a páncélozott csatarepülőgépek és a vadászok az alacsony felhők alá szorultak, a felhőkben és a felhők fölött a láthatatlan bombázók basszusa bömbölt.

Csend lett. Azoknak, akik azért várták a csendet, hogy jelt adjanak a rohamra, és azoknak, akik készen álltak, hogy a jelre nekilóduljanak a román állások felé, egy pillanatra elakadt a lélegzetük.

A csendben, mely olyan volt, mint a néma és zavaros őskori tenger, ezekben a másodpercekben formálódott ki az emberi történelem görbéjének fordulópontja.

Milyen jó, micsoda boldogság részt venni a hazáért vívott döntő ütközetben. Milyen gyötrelmes, milyen rettenetes felegyenesedni a halál színe előtt, nem rejtekezni, hanem futni szemközt vele. Milyen rettenetes meghalni fiatalon! Az ember élni, élni szeretne. Nincs a világon erősebb vágy, mint hogy az ember megőrizze fiatal életét, melyből még oly keveset élt le. Ez a vágy nem a gondolatokban fészkel, erősebb a gondolatnál, ott rejtőzik a lélegzetben, az orrcimpákban, a szemben, az izmokban, a vér hemoglobinjában, mely mohón nyeli az oxigént. Ez a vágy olyan hatalmas, hogy semmi máshoz nem hasonlítható, mérhetetlen. Az ember fél. Rettenetesen fél a roham előtt.

A lefogatlan román ütegek egymás után éledtek fel, és gyorstüzet nyitottak a mélységből a peremvonal felé. Tüzet nyitottak a földi célpontokra a nagy erejű légvédelmi ágyúk is.

– Pjotr Pavlovics – szólt nagyon izgatottan Getmanov –, itt az idő! Ahol isznak, ki is lötytyen!

Az a kényszer, hogy embereket áldozzon az ügy érdekében, mindig természetesnek, vitathatatlanak tűnt számára, még hozzá nem csak a háborúban.

De Novikov húzta az időt, megparancsolta, hogy kapcsolják Lopatyint, a nehéztüzér-ezred parancsnokát, akinek ütegei az imént éppen a harckocsik előmozgásának tengelyében dolgoztak.

– Vigyázz, Pjotr Pavlovics, Tolbuhin megesz téged – mutatott az órájára Getmanov.

Novikov nemcsak Getmanovnak, magának sem akarta bevallani a szégyenletes, nevetséges érzést, ami elfogta.

– Sok gépet elvesztünk, sajnálom őket – mondta. – Remek masinák a harmincnégyesek, és csak pár perc kérdése, hogy lefogjuk a légvédelmi és páncéltörő ütegeket – itt vannak előttünk, a tenyerünkön.

A sztyeppe füstölgött előtte, az emberek, akik ott álltak mellette a kis lövészárokban, mereven rászegeztek tekintetüket; a harckocsidandárok parancsnokai a rádióparancsára vártak.

Elfogta a mesteremberére emlékeztető ezredesi háborús szakmai szenvedély, a nyers becsvágy pattanásig feszült benne, Getmanov is sürgette, és félt az előjáróitól.

Tökéletesen tisztában volt azzal is, hogy amit Lopatyinnak mond, azt nem fogják tanulmányozni a Vezérkar történelmi osztályán, nem váltja ki Sztálin és Zsukov dicséretét, nem hozza közelebb az áhított Szuvorov-érdemrendet.

De van egy jog, amely erősebb, mint az, hogy gondolkodás nélkül halálba küldhet embereket: az a jog, hogy gondolkodjék, amikor halálba küld embereket.

És Novikov élt ezzel a jogával.

A Kremlben Sztálin várta a Sztálingrádi Front parancsnokának jelentéseit.

Az órájára nézett: a tüzéségi előkészítés épp az imént befejeződött, a gyalogság megindult, a mozgé-



Grosszman 1945-ben Berlinben

kony egységek készülnek, hogy benyomuljanak a tüzéség által ütött részbe. A légi hadsereg repülőgépei a hadtápterületeket, az utakat, repülőtereket bombázták.

Tíz perccel azelőtt beszélt Vatyutinnal: a Délnyugati Front harcokcsi- és lovas egységeinek előrenyomulása meghaladta a tervezett mélységet.

Kezébe vett egy ceruzát, odapillantott a néma telefonra. Szerette volna rárajzolni a térképre a harapófogó déli ágának megindult mozgását. De egy babonás érzés arra kényszerítette, hogy letegye a ceruzát. Világosan érezte, hogy Hitler ezekben a percekben őrá gondol, és tudja, hogy ő Hitlerre gondol.

Churchill és Rooseveltt bízik benne, de tudta, hogy a bizalmuk nem teljes. El vannak ragadtatva a logikájától, a tudásától, világos gondolkodásától, mindennek ellenére nem európai vezetőt látnak benne, hanem aféle ázsiai uralkodót.

Sztálin a háború első napjaitól fogva fizikai szorongást érzett. Ez az érzés nem hagyta el akkor sem, amikor dühét látva halálra váltan húzták ki magukat

előtte a marsallok, sem amikor a Nagy Színházban emberek ezrei állva üdvözölték. Folyton az volt az érzése, hogy a környezete emlékszik rá, mennyire összezavarodott 1941 nyarán, és titokban kineveti.

Néha rettenetes érzés lett úrrá rajta: a harcmezőkön nemcsak mai ellenségei diadalmaskodnak. Úgy rémlett: Hitler páncélosai mögött a porban, füstben ott vonulnak mindazok, akiket, azt hitte, örökre meglec kéztetett, leszerelt, elcsendesített. Előmásznak a tundra ből, felrobbantják a fölöttük összezáródott, örök fagytól béklyózott földet, szétszaggatják a szögesdrótot. Feltámadottakkal rakott szerelvények özönlenek a Kolimáról, a Komi Köztársaságból. Falusi asszonyok, gyerekek másznak elő a földből, rettenetes, fájdalmas, elgyötört arccal, jönnek, jönnek, keresik őt haragtan, szomorú szemükkel. Ő pedig tudta, jobban, mint bárki más, hogy a legyőzöttek fölött nemcsak a történelem ítélkezik.

Mindez a rossz érzés, ez a gyengeség rövid ideig tartott, és percekre tört csak elő.

Újra a telefonra pillantott: ideje, hogy Jerjomenko jelentse a harckocsik előrenyomulását.

Most eljött az óra, amikor megmutatja az erejét. Ezekben a percekben dőlt el a Lenin által alapított állam sorsa, a párt központosított, racionális ereje lehetőséget kapott, hogy hatalmas üzemek építésében, atomerőművek és termonukleáris berendezések, reaktív és turbólégcsavaros repülőgépek, kozmikus és transzkontinentális rakéták, magasépületek, tudományok palotái, új csatornák, tengerek létrehozásában, sarkvidéken túli műutak és városok megteremtésében megvalósítsa magát.

Most dőlt el a Hitler által megszállt Franciaország, Belgium, Olaszország, a skandináv és balkáni országok sorsa, most mondatik ki a halálos ítélet Auschwitzra, Buchenwaldra, a Moabit-börtönre, készülnek feltárulni a náci által létrehozott kilencszáz koncentrációs és munkatábor kapui.

Most dőlt el azoknak a német hadifoglyoknak a sorsa, akik majd Szibériába kerülnek. Most dőlt el a hitleri légerekben színlődő szovjet hadifoglyok sorsa, akiknek Sztálin akarata azt szánta, hogy szabadságuk után osztozzanak a német foglyok szibériai sorában.

Ekkor dőlt el a kalmükök és a krími tatárok, a balkárok és csecsenek sorsa, akiket Sztálin akaratából kizsuppolnak Szibériába és Kazahsztánba, és akik elvesztik a jogukat, hogy emlékezzenek a történelmükre, s gyermekeiket az anyanyelvükön tanítsák. Ekkor dőlt el Mihoelsz és barátja, a színész Zuszkin, az író Bergelszon, Markis, Fefer, Kvitko, Nuszinov sorsa, akiknek kivégzése előjátéku szolgá a zsidó orvosok baljós peréhez, melyben a fő vádlott Vovszi professzor lesz. Most dőlt el a szovjet hadsereg által megmentett zsidók sorsa, akiknek a feje fölé a sztálingrádi győzelem tizedik évfordulóján Sztálin fel emeli a megsemmisítés Hitler kezéből kicsavart kardját.

Most dőlt el Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia és Románia sorsa.

Most dőlt el az orosz parasztok és munkások sorsa, az orosz gondolat, az orosz irodalom és tudomány szabadságának sorsa.

Sztálin nyugtalan volt. Ezen az órán az állam majdani ereje egybeolvadt az ő akaratával.

Kapcsolták Jerjomenkót.

– Na, mi van ott nálad? – kérdezte üdvözlés nélkül Sztálin. – Megindultak a harckocsik?

Jerjomenko, Sztálin ingerült hangja hallatán, gyorsan eloltotta a cigarettáját.

– Nem, Sztálin elvtárs, Tolbuhin most fejezi be a tűzéségi előkészítést. A gyalogság megtisztította a peremvonalat. A harckocsik még nem nyomultak be az áttörésbe.

Sztálin jól hallhatóan, trágár szavakkal elkáromkodta magát, és letette a kagylót.

Jerjomenko újra rágyújtott, és felhívta az ötvenegyedik hadsereg parancsnokát.

– Miért nem indultak meg még mindig a harckocsik? – kérdezte.

Tolbuhin egyik kezével a kagylót tartotta, a másikkban egy nagy zsebkendőt szorongatott, amivel a mellén kiűtő verejtéket törölgette. A zubbonya ki volt gombolva, a hófehér ing nyitott gallérkivágásából kilátszottak a nyaka töve súlyos zsírrdői.

– Most jelentette a harckocsihadtest parancsnoka, hogy a harckocsik előremozgási irányának tengelyében lefogatlanul maradt az ellenség néhány ütege. Kért néhány percet, hogy tűzéségi tűzzel lefoghassa a maradék ütegeket.

– Visszavonni! – kiáltotta élesen Jerjomenko. – Haladéktalanul indítsa meg a harckocsikat! Három perc múlva jelentsen.

– Értettem – mondta Tolbuhin.

Amikor a harckocsihadtest vezetési pontján felzűmmögött a telefon, amit alig lehetett hallani az újra működésbe lépett tűzéség mennydörgése miatt, Novikov mindjárt tudta, hogy a hadseregparancsnok megparancsolja: azonnal indítsa meg a harckocsikat az áttörésbe.

„Mintha a veséjébe láttam volna” – gondolta, amint végighallgatta Tolbuhint.

– Igenis, altábornagy elvtárs, azonnal intézkedem.

Ezután odanevetett Getmanovra:

– Azért négy percre mégiscsak muszáj még tűzelni. Egy perc múlva Tolbuhin újra telefonált, ezúttal nem zihált.

– Mi az, ezredes elvtárs, maga viccel? Miért hallom még mindig a tűzéségi tüzet? Teljesítse a parancsot!

Novikov szólt a telefonosnak, hogy kapcsolja Lopatyint, a tűzér ezred parancsnokát. Hallotta a kagylóban Lopatyin hangját, de hallgatott, nézte az óráján a másodpercmutató mozgását, várva a kijelölt időpontot.

– Hohó, micsoda kemény fickó a mi apánk! – szólalt meg őszinte lelkesedéssel Getmanov.

Aztán egy perc múlva, amikor elhallgatott a tűzéségi tűz, Novikov felvette a rádiós fülhallgatót, hívta az elsőnek induló harckocsidandár parancsnokát.

– Belov! – szólt.

– Igenis, hadtestparancsnok elvtárs.

Novikov eltorzult ajkakkal, részeg, eszement hangon beleüvöltött a mikrofonba:

– Belov, nyomás!

A köd sűrűbb lett a kék füsttől, a levegő felzűgott a motorok bömbölésétől, a hadtest bezúdult az áttörésbe.

Soproni András fordítása

...kivégzése
előjátéku
szolgá.

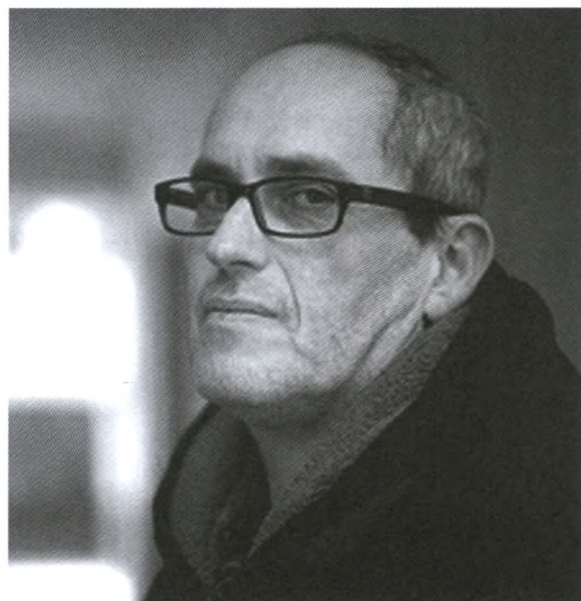
KÉT TESTBEN EGY LÉLEK

Szász János új filmjéről, „hallgató szülőkről”, zsidó identitásról

„Ülünk a konyhaasztalnál, előttünk kockás papír, ceruza és a nagy füzet. Magunk vagyunk... Nagyon egyszerű szabály alapján döntjük el, hogy a fogalmazás »Jó« vagy »Nem jó«: igaznak kell lennie. Azt kell leírunk, ami van, amit látunk, amit hallunk, amit csinálunk... ragaszkodunk a tárgyak, az emberek és önmagunk leírásához, vagyis a tények hű leírásához.”

Az idézet a tavaly elhunyt Kristóf Ágota *A nagy füzet* című regényéből való (Bognár Róbert fordítása), ennek alapján készítette Szász János legújabb filmjét. Kristóf Ágota részben saját élményen alapuló – Európa-díjas – regényét franciául írta, de a könyv magyarul is megjelent. A második világháborút gyerekként, testvéreivel együtt Kőszegen töltötte. Egy interjúban akkori emlékéiről így nyilatkozott: „...volt egy zsidó tábor Kőszegen, láttuk őket elvonulni a ház előtt, a cselédlányunk meg odanyújtotta a kenyeret és aztán nevetve visszavette...” A regény főszereplői gyerekek, egy ikerpár. A filmstáb több hónapos keresés után találta meg egy távoli faluban a megfelelő szereplőket, Gyémánt Andrást és Gyémánt Lászlót. Róluk szól a történet, az ő szemükkel látjuk a világot, a film minden jelenetében feltűnnek. Szász Jánossal akkor beszélgettem, amikor a filmet már leforgatta, de a vágás és az utómunkák még előtte álltak. Többek között a témaválasztásról, a film stílusáról és a személyes motivációkról beszélgettünk.

– Mi érdekelt legjobban Kristóf Ágota regényében? A történet, valamelyik szereplő, a stílus?



– Ami elsősorban megragadott, az a történet tömörsége, a nyelvezet egyszerűsége volt. Az egyszerűség mögött azonban húzódik egy másik réteg is. A nyelv alatti réteg. A szikár fogalmazás ellenére nem matematikai képletről van szó, hanem egy nagyon érzelmes regényről. Ez a kettősség keltette fel az érdeklődésemet. Az iszonyatos merészség, ahogyan a szerző megírta. A két gyerek sorsa, az ikerlét érzékeltetése, a két személyben egy lélek megértetése. Éreztem, ez olyan feladat, amit szinte lehetetlen megcsinálni. Ám a filmezés adaptáció, továbbgondolás. Kihívás volt, hogy megtaláljam azt a filmnyelvet, amit az író az irodalomban használt.

– De megtaláltad. Csakhogy az én számomra ez egy kemény és meglehetősen kegyetlen történet. Milyen érzelmekről van szó?

– A történetben az érzelmek elfojtva, elbujtatva vannak jelen. Elsősorban a gyerekek nagymamához fűződő

viszonyrendszerére gondolok. A nagymama látszólag állatiasan, embertelenül tartja a gyerekeket, de közben rengeteg mindenre megtanítja őket. És a gyerekek szeretik őt, hiszen nem mennek el még az anyjukkal sem, amikor az el akarja őket vinni magával. De a háború nem alkalmas az érzelmek felmutatására, nem ez van előtérben.

– Kristóf Ágotát, az írónőt személyesen ismerted, többször találkoztál vele otthonában, barátság alakult ki közöttetek. Szívesen vette, hogy Magyarországon forgatod majd a filmet...

– Ágota családja Kőszegen élt. Hárman voltak testvérek, két fiú és ő, Ágota. Mi a közelben, Sopronban forgatunk. Sopron megőrzött valamit a múltból, az 1944-es világból. Több várost is megnéztünk Kőszegtől Győrig, de végül is Sopron idézte legjobban azt a világot. A helyszínhez hozzá sem kellett nyúlni, mert természetesen létezik, úgy, ahogy elképzeltém.

– A film és a regény is úgy szól a korról, hogy szinte csak sejtjük a háború jelenlétét. Tulajdonképpen a gyerekek tekintetén keresztül látjuk, mi történik. Illetve azt, amit az eseményekből ők felfognak. A regény egyik fejezetének címe „Embernyáj”. Az ikrek a ház előtt állnak, amikor egy csoport asszonyt, gyereket, öregembert hajtának el előttük. Elmondta, hogy ez az epizód benne van a filmben is. Mindenki hallgat, a szolgálólány később azt mondja a gyerekeknek, hogy nekik ehhez semmi közük, jobb, ha elfelejtik. Mást nem fűz hozzá. Ennyi.

– Igen, ez mozzanat rendkívül fontos a filmben. Ez a szűkszavúság, a tömondatokkal történő fogalmazás. Ebben a situációban különös jelentőségük van, de a többinél is. Azt gondolom, nyugodtan rá lehet bízni a néző képzeletére a dolgokat, csak el kell juttatni a „szakadék széléig”. Hogy aztán mit érez és mit lát meg a néző? Az az ő dolga.

– Nem túlságosan tartózkodó előadásmódja ez a történelemnek, a tényeknek?

– Ágota nem Magyarországról írt, a film nem Magyarországon játszódik. Idegen katonákat látunk, a nagymama oroszul beszél, a regény még csak nem is utal arra, hogy pontosan hol vagyunk. Amikor beszélgettünk, azt kérdeztem, miért nem írta le, hogy ez vele történt, Magyarország nyugati határvidékén? Azt válaszolta, ez szándékos volt. Amikor írni kezdett, még csak nem régen tanult franciául. Elmondta, hogy attól is olyan szikár, sallangmentes a fogalmazása, mert ő még nem beszélt olyan jól franciául. A lánya javította a szövegét. Ágota ugyan nem akart Magyarországról írni, de számomra nyilvánvaló volt, hogy a könyv a saját életéről szól. Végül is boldog volt, hogy egy magyar rendezőhöz került a film. Úgy vélte, ez az igazi terep a mondanivalója megértetéséhez.

– Térjünk vissza egy pillanatra a vajas kenyeres jelenethez. Sándor Pál filmjeiben, a *Régi idők focijában* és a *Szerencsés Dánielben* megosztják a vajas kenyeret. Nála mindkét alkalommal a szolidaritás, az együvé tartozás szimbóluma ez a gesztus. A *nagy füzetben* is szerepel egy



vajas kenyér, a cseléd lány kínálja, majd gúnyt űz az „embernyáj”-ban gyalogló gyerekekből: amikor a kicsik érte nyúlnak, kacagva visszaveszi a kenyeret és beleharap...

– Igen, itt a vajas kenyér a részvétlenségről, a gonoszságról szól. A cseléd lány tettét az ikrek később kegyetlenül megbüntetik. Az igazságérzet mindent elsöprően működik ebben a két gyerekben. Sok mindent le lehet győzni, meg lehet tanulni az emberi élet során, de igazságérzet vagy van, vagy nincs.

– A gyerekek folyamatosan tanulnak. Hihetetlen önfelegeléssel, spártai módon edzik testüket, lelküket, akárcsak Ladislav Fuks *Mundstock úr* című regényében a prágai zsidó kistisztviselő a deportálásra készülve. Az ikrek is előre nem látható veszélyekre készülnek, miközben a háborút személyesen még nem tapasztalták...

– Amikor anyjuk elbúcsúzik tőlük, figyelmezteti őket, hogy a tanulást nem hagyhatják abba. Magukkal viszik a lexikont, a növényhatározót, a Bibliát. A tanulás fontos része a történetnek. Mire betéve tudják a Bibliát, annyi bűn van feljegyezve, és annyi mindent kipróbáltak, hogy már csak az van hátra, hogy kipróbálják az egymástól való elválást is. Holott ők együvé tartoznak, két testben egy lélek. Súlyosan összetett helyzetekről és érzelmekről van itt szó, ám ezeket csak nagyon egyszerűen szabad elmesélni. A regényhez hűen. Sem túlbonyolítva, sem túl filozofikusan. Szinte primitíven, tömondatokban.

– És a háború a háttérben?

– A háborút az epizódok képviselik, A *pap*, Az „embernyáj”, A *cipész*, A *szolgálólány* epizódjai. Egy-egy fejezete a könyvnek. Ezt a szerkesztési elvet őriztük meg a filmben is. Szinte laboratóriumi munka, amelyben igyekszem nagyon hűségesen követni a leírt szöveget. Igyekszem megteremteni az adekvát filmes valóságot. A fiúk naplója tulajdonképpen a történet háza. A napló a film eredete. A nagy füzetbe írnak bele mindent. Ott dől el, mi igaz, mi nem. A lényeg az írás stílusa: csak a puszta történet, jelzők használata nélkül.

– Ha visszagondolok a filmjeidre, akár a *Woyzeckre*, akár a *Witman fiúkra*, akár az *Ópiumra*, ezekben különböző okokból bűnöznek, gyilkolnak. A *nagy füzetben* szereplő gyerekek is bűnöznek: átvitt értelemben ugyan, de megölik a szüleiket. A különös az, hogy mégsem tudjuk igazán gyűlölni őket, mert lélektanilag olyan közel kerülünk hozzájuk. De ha őket megértjük, ki a felelős a tetteikért?

Forgatás
Sopronban

– A választ önmagában a történetben kell keresni. *Woyzeck* nem felelős a tettéért. Ő csak belekerült egy kétségbeesett helyzetbe, amelyben egyedül maradt, a külvilág összezár. Megalázzák, kiszolgáltatott, és végtelenül magányos. Ebből nincs kiút. A *Witman fiúk* apa nélkül nőttek fel, és az anyjukhoz sem érzik magukat közel. Csak egymással barátkoznak. Együtt tanulmányozzák a kín és a fájdalom természetrajzát. Zárt rendszert képeznek ők ketten, éppen úgy, amiként *A nagy füzetben* az iker. Mindkét szülő magukra hagyta őket, ezért saját törvényt alkotnak. Megbüntetik azt, aki megérdemli, igazságot osztanak.

– Úgy érzem, hogy filmjeid a lélek megedzéséről szólnak, vagyis arról, hogy milyen sérüléseket szenvedünk el, miközben megpróbáljuk kibírni a létezést. Ezek személyes élményeid, vagy egyfajta második generációs élményanyag és tapasztalat terel ebbe az irányba?

– Nehéz terepet megjárt szülők gyereke vagyok. Olyanoké, akik soha nem beszéltek velem részletesen az életükről, a sorsukról. Ők a „hallgató szülők” közé tartoztak. Amikor kiderült később, hogy pontosan mi történt velük, nem ők mondták el. És ez biztosan nyomaszt valame-lyest, de próbálok higgadtan kezelni a zsidóságot.

Nagyon fontosnak tartom a zsidó identitást. Mint film-rendező azonban semmiképpen sem szeretnék egy szép „holokaust-szimfóniát” csinálni. Hozzám az áll közel, ahogy Ágota írja le az embernőjét. A filmben képileg és érzelmileg visszafogottan, inkább érzékeltetve, mint látványosan teszem tapinthatóvá az arctalan, kiszolgálta-tott tömeg felé irányuló részvétlenséget.

– Identitásod tehát nem kizárólag családi, illetve szü-lői hagyatéka...

– Apám azt mondta, hogy te zsidó vagy, és mindenkit vág száján, aki zsidózik. Az öntudatommal nincs is sem-mi probléma. De a hovatartozást lényeges dolognak tar-tom. Az én apám, aki járt Dachauban, teljesen jogosan mondta, hogy nem hisz istenben, ha a holokaust meg-történhetett. Én nem így szeretnék élni. A zsidóság nem lehet folyamatosan áldozati szerep. Szeretném, ha inkább az erőről lenne szó és nem a gyengeségről. Ha az ember egy közösséghez tartozik, az felszabadító. Én így élem meg.

Surányi Vera

Szász János fontosabb filmjei: *Woyzeck*, 1994; *Witman fiúk*, 1997; *A holocaust szerepei*, 2000; *Ópium – Egy el-mebeteg nő naplója*, 2007



Claims Conference ועידת התביעות
The Conference on Jewish Material Claims Against Germany

TOVÁBBI HOLOCAUST TULÉLŐK KAPHATNAK ÉLETJÁRADÉKOT AZ ÚJABB TÁRGYALÁSOK UTÁN

A német kormányval a közelmúltban lefolytatott újabb tárgyalások nyomán a Claims Conference lehetőséget kapott az életjáradék programja jogosultsági körének kiterjesztésére. Az új kritériumok szerint jogosult lehet a Claims Conference életjáradékára az a zsidó származású Holocaust túlélő, aki Magyaror-szágon vagy más volt szovjet-blokk országban él, és:

- Koncentrációs táborban volt, vagy
- Gettóban volt legalább 3 hónapig, vagy
- A külvilágtól elzárva bűjkált legalább 6 hónapig, vagy hamis személyazonossággal élt legalább 6 hónapon keresztül, a náci Németország által megszállt területen.

A pontos kritériumok a Claims Conference internetes oldalán találhatók: www.claimscon.de. Jelentkezési nyomtatvány letölthető online vagy beszerezhető a Claims Conference Budapesti Irodáján.

Az új kritériumok alapján jóváhagyott kérelmek 2012.november 1-től illetve 2013. január 1-től visszamenőleg lesznek kifizetve a jogosultság alapja szerint, illetve, ha a kérelem ezen időpontok után került beadásra, akkor a kérelem bevitelének napjától. 2013.január 1-től a kifizetés összege minden jóváhagyott CEEF-kérelmező részére havi 300 euro lesz.

A kérelmezés díjtalan. A kérelmezési nyomtatvány az internetről letölthető, Claims Conference-hez történő benyújtása díjtalan.

Megjegyzés: A Claims Conference életjáradékára csak olyan túlélők lehetnek jogosultak, akik nem kapnak német forrásból nyugdíjat (CEEF, Art 2, Német Kárpótási Törvény –BEG -, PRVG, Osztók OFG ellátás, Izraeli Pénzügyminisztériumtól az 5717-1957 sz. törvény alapján folyósított ellátás), és akik minden egyéb kritériumnak megfelelnek.

Figyelem: Azok az üldözöttek, akik a Német Gettónyugdíj-Törvény (ZRBG) alapján a gettóban végzett munka után társadalombiztosítási nyugdíjban része-sülnek vagy arra jogosultak, megkaphatják a CEEF-nyugdíjat is.

További információ: Claims Conference

1054 Budapest, Tüköry u. 3.

Telefon: 374-3078 / 374-3084 00800-685-685-68

Email: judit.szekely@claimscon.org www.claimscon.de

A Claims Conference kijelölt egy ombudsmant. Az ombudsmani iroda eléréséhez kérjük küldjön emailt az ombudsman@claimscon.org címre, vagy írjon a Claims Conference Ombudsman, Postfach 900208, 60442 Frankfurt, Germany címre.



A VÉGSŐ IGAZSÁGOK ABSZURDITÁSA

Thomas Bernhard Heldenplatz című darabja
a bécsi ősbemutatótól a magyar ősbemutatóig

1988. november 4-én mutatta be a százéves Burgtheater Thomas Bernhard Heldenplatz (Hősök tere) című darabját.

Egy „végjátékot” az Oxfordból hazatért holokauszt-túlélő professzor öngyilkosságáról. Josef Schuster kivetette magát a Heldenplatzra néző lakása ablakából, mert képtelen volt szabadulni a Hitlert éljenző tömeg „Sieg Heil!” kiáltásainak a múltból kísértő hangjától.

1938. március 15-én vonult be Hitler Ausztriába. A bécsi Heldenplatzon tartott beszédét százezres tömeg éljenezte.

A Burgtheater új főintendánsától, a kísérletező szellemiségű Claus Peymantól kapott megbízást Thomas Bernhard egy darab megírására az Anschluss ötvenedik évfordulójára.

A színház előrejelzései alapján az osztrák közönség arra számított, hogy a neves drámaíró az Anschluss diagnózisát állítja fel. Ehelyett kaptak egy művet, amely az Ausztria elleni mérhetetlen dühöt és undort fogalmazta meg a náci-szimpatizáns, antiszemita osztrákokkal szemben.

Peyman ellenfelei úgy vélték, hogy a Burgtheater elvesztette a közönségét, ezért egy jó kis botrányra volt szüksége.

A sors iróniája, hogy nem maga a darab keltett skandalumot, hanem a média lejárató kampánya. A *Neue Kronen Zeitung* című bulvárlap a bemutató előtt egy hónappal engedély nélkül részleteket közölt a – még nem végleges – színpadi szövegből.

Az olvasók Bernhard különvéleményének tartották az olyasféle mondatokat, mint „Auszttria hat és félmillió debil országa” vagy „a szövetségi kancellár orvosi kezelésre szorul”. A lap egy sor ismert személyt és politikust is megszólaltatott az ügyben. Bécs polgármestere, valamint az egykori szövetségi kancellár, Bruno Kreisky is a darab levételét követelték. Egyedül Franz Vranitzky, akkori szövetségi kancellár és a kommunista *Volkstimme* című lap sérelmezte, hogy a színdarab ismerete nélkül ítélkeznek. Külföldre is áttért a botrány híre, amikor a *Kronen Zeitung* címlapján egy fotómontázs jelent meg az égő Burgtheaterről, ami kísértetiesen emlékeztetett a lángokban álló Reichstagról készült felvételekre. Miközben az osztrák közvélemény a szerző fejét követelte, a tiltakozás hangjait elnémította a negyvenperces tapsvihár a darab bemutatóján. A csúnya beszédet és a társadalomkritikát addig mellőző Burgtheater történetében rekordot döntött a *Heldenplatz*: százhusz előadás után vették le a műsorról. A szerző pár hónappal a bemutatót követően meghalt. Végrendeleiben letiltatta művei kiadását és bemutatóját. Jogutódjának (féltestvérének) köszönhetően azonban Thomas Bernhard életműve tovább él és hódít.

Vádolható-e
egy egész
nemzet
antiszemitiz-
mussal?

Vádolható-e egy egész nemzet antiszemitizmussal? Ki jogosult arra, hogy a holokaust áldozatainak a nevében igazságot tegyen? Hová nyúlnak vissza a náci ideológia gyökerei egy olyan országban, amely „gemütlich” képet sugall magáról a világ felé? Ilyen és ehhez hasonló kérdések készítenek továbbgondolkodásra a nézőket a *Heldenplatz* kapcsán.

A darab hazai ősbemutatója alkalmából a Kamrában **Bagossy László** rendezővel beszélgettünk, akinek ez a negyedik Bernhard-rendezése.

– Bernhard nekem olyan az irodalomban, mint Bach a zenében. Túl azon, hogy operaénekesnek készült, a muzikalitás erősen meghatározta az egész írásművészetét. Az élet igazságai csak valami abszurdításban, az igenek és a nemek egyidejű jelenlétében tudnak létezni. Bach Istenben látta ezt az abszurditást. Bernhardnál Isten helyén a halál szerepel mint végső abszurdítás, minden a halálhoz képest nyer értelmet nála. Egy állami kitüntetés alkalmával mondott híres köszönő beszédének a kezdőmondata: „Minden nevetséges, ha a halálra gondolunk.” Ez egy kulcsmondat Bernhard megértéséhez. Soha nem tudunk végső igazságokat megfogalmazni, mert az igazságok pillanatnyiak. Törvényszerűen ellentmondásokba keveredünk és mulatságossá válunk. Tragikusak és komikusak vagyunk egyszerre.

– A halálban látja a bernhardi szövegek provokatív jellegét?

– Bernhard azokat provokálja, akik hisznek bizonyos megrendíthetetlen igazságokban. Akik úgy élik, hogy bizonyos dolgokat abszolútnak tekintenek, és keveset gondolnak a halálra. Képesek belefeledkezni az élet bizonyos dolgaiba, és nem az elmúláson keresztül figyelik mindazt, amit történik. Amikor egy politikus hallgat egy ilyen köszönő beszédet, provokációnak érzi, hogy a halálhoz képest valaki megkérdőjelezi az ő státuszát, rangját.

– A *Heldenplatz* nem emiatt kavart botrányt, hanem Auszttria és a fasizmus kapcsolatának a szembeállítását miatt.

– Akik ezt a botrányt kavarták, nem művészetbarátok voltak, hanem bizonyos ideológiák mániákus hívei. És ez nemcsak a szélsőjobbra vonatkozik, hanem akár egy hisztérikus cionistára vagy bárkire, aki hajlíthatatlanul, mereven képvisel valamit, amiből aztán ideológiát gyárt. Bernhard zsidói ugyanolyan tragikomikus lények, ugyanúgy megvannak az igazságaik és a butaságaik, mint bármelyik szereplőjének. Nem arról van szó, hogy az áldozatokat és a gyilkosokat a jó és a rossz harcában ábrázolná. A bernhardi zsidók ugyanúgy bele vannak vetve a létezés tragikomikumába, ugyanúgy megpróbálják a saját létükkel kapcsolatos igazságokat megfogalmazni. Ellentmondásokba keverednek, túlzásokba esnek, viccessé, nevetségessé, szélsőségesse válnak.

– Azért itt a szereplők szájából olyan súlyos mondatok hangzanak el, mint hogy Ausztriában manapság nagyobb az antiszemitizmus, mint a harmincas években volt.

– Nagyon fontos, hogy ezt egy szereplő mondja ki, s hogy ez egy bizonyos szituációban megszólaló szenvedélyes ember véleménye. Bernhard véleményeként szokták értelmezni, ami teljes félreértése az ő művészetének. Egész pályafutását végigkísérte ez a félreértés. Ausztriában beperelték, bíróság elé citálták, mert X. vagy Y. magára ismert bizonyos fiktív szövegekben. Szenvedett ettől, bár a hírnevét vagy a hírhedségét ennek köszönhette.

– Bernhard egy család történetén keresztül elemzi a társadalomnak a fasizmushoz és az antiszemitizmushoz való viszonyát. Magyarországon végképp nem történt meg a társadalmi önvizsgálat. Erőteljes üzenetértéke van annak, hogy éppen most kerül sor a hazai ősbemutatóra.

– Természetesen az áthallások elkerülhetetlenek, amikor ilyen sok az aktuálpolitikai párhuzam egy darabban. A szerző mégis érvényesíti az elfogulatlan tragikomikus világlátást. Lényegében a *Heldenplatz* is arról szól, mint Bernhard más témájú darabjai: az embernek az igazságok közötti reménytelen vergődéséről.

Szentgyörgyi Rita

A FIÚK NEM ANGYALOK

Alföldi Róbert középkorú transzvesztitaként, csillogó női ruhában, hosszú fülbevalóval, fekete selyemharisnyában, magas sarkú cipőben, kifestve áll a színpad közepén.

Mellbevágó látvány, s talán akkor is ilyen erővel hatna, ha nem Robertázták volna öt néhány éve szélsőjobb honlapokon. Így azonban e jelenet erejéhez – akarva- akaratlanul – ez is hozzájárul, és – akarva- akaratlanul – a büszke ellenállás jelképévé emeli. Különösen, hogy tudja, mint ahogy mi, nézők is: ez az előadás és évad minden bizonnyal hatyúdala lesz a Nemzeti Színházban.

Az AIDS-szel szembesülő nyolcvanas évekbeli New York-i melegszcéna Tony Kushner két évtizede nagy port felvert darabjainak miliője, melyből film is készült Al Pacino, Meryl Streep és Emma Thompson főszereplésével. A *Közeleg a Millennium* és a *Peresztrojka* című színműveit, mint másutt, jelentősen meghúzva adja az Andrei Serban-féle rendezés, így a mozgalmas pesti előadás nézői végkifejletig követhetik a szereplők sorsát.

Alföldi (Prior Walter szerepében) visszafogottan, helyenként megrendítően és fokozatosan adagolt öniróniával alakítja a vizionáló AIDS-beteg karakterét, akit zsidó szerelme elhagy, mert nem viseli a betegség előre haladó stádiumait. László Zsolt a zsidó szerető, emberjogi aktivista Louis figurájában sokkal szélesebb gesztusokkal ábrázolja a homoszexuálist. Kérdés: szükséges-e ilyen hangsúlyosan nőiesre, mi több, buzisra venni a mozgást, miközben épp elég gúnyos a szerep, épp elég gyengeség mutatkozik meg a másik cserbenhagyásában, hisz miközben a politikai igazságért harcol, a személyes szintjén kudarcot vall. Szabó Kimmel Tamás is rájátszik cseppet a meleg ápoló, Belize figurájára, aki az eredeti előadásban nyilván fekete bőrű lehetett. Bizonyos utalások – rapperdivat, hatalmas, stilizált nap-szemüveg, a ruházat egyes darabjai – itt is a feka utczenészek világát hozzák, mégsem tűnik gúnyosnak az



alakítás a szereppel szemben. A balos zsidó szerző szatírája elsősorban a zsidókat sújtja.

Kushner persze a balos zsidót is pellengérré állítja, ahogy a konzervatív. A Kulka János által megformált Roy Cohn a republikánus politika berkeinek legsűrűjébe is bejáratos, gátlástalan, erőszakos, sőt a feketékkal szemben rasszista ügyvédet alakít, aki egykor, a főügyész sameszaként közbenjárt, hogy Ethel Rosenberg bírósági ítélete a legsúlyosabb legyen. Ezért jár vissza kísérteni Ethel szelleme a titokban szintén meleg és szintén AIDS-beteg, ám végtelenül ellenszenves, erőszakos Cohnt, akinek megformálásában Kulka, a mémé lett videó nyomán, az ideges miniszterelnöki szájnyalogatást is eszköztárába emeli. Éppúgy túljátssza a gonoszszágot és a férfiassággal kompenzált homoszexualitást, mint László Zsolt a nőiességet. Mintha nem csupán melegségük okozná identitásproblémájukat, de két nemzedék zsidósága, a bevándorláshoz, Amerikához, a világhoz és egymáshoz való viszonya is belejátszik eltúlzott férfiasságukba és nőiességükbe. Mintha nem melegségük, hanem zsidóságuk miatt nem találnák a helyüket, szemben az Alföldi által alakított, nem zsidó hátterű Priorral. Erre az asszimilációból eredő elbizonytalanodásra utal az előadás első jelenete is:

Alföldi, Udvaros,
László,
Szabó Kimmel



Alföldi és Udvaros

Politikai,
identitás-
és magánéleti
dráma

Louis nagymamáját temetik, és a pajeszos kalapos rabbi (Udvaros Dorottya megformálásában, aki később Hannát, a rideg mormon anyát is alakítja) többek között arról beszél, hogy a zsidók hiába élnek Amerikában, elhagyott kelet-európai falvaikhoz tartoznak. A dupla szerep sem öncélú rendezői ötlet: szerzői utasítás, mely a – bármely – vallási szigorból eredő hidegségre, vagy az identitáslabilitásra egyaránt utal.

Stohl András pontosan játssza a hideg anya ügyvéd fiát, Joe-t, akinek coming outja körül bonyolódik személyes drámája, és Louis-ba belehabarodva rögtön egy háromszögtörténet részesévé válik, mintha nem volna épp elég, hogy Válium-függő feleségével, a hisztérikus Harpert nevetve-sírva hasonló mimikával alakító Tenki Rékával, rideg anyjával, sőt társadalmi és szexuális státusváltásával is meg kell küzdenie. Bár nehezebben jut el az identitásváltásig, utána képes lenne megtalálni egyensúlyát, szemben Louis-val, aki politikai meggyőződésének szilárdságával kompenzálja személyes identitásbizonytalanságát. László Zsolt itt képessé válik arra, hogy túllépjen eltúlzott nőiességén: férfiasan szakít, igaz, lehetséges, hogy szakítása mögött korántsem a politika, hanem a boldogságra való képtelensége húzódik.

A gyógyszerezett Prior és Harper látványos revüszereű álmai egy-egy ponton összekapcsolódnak, Roy Cohn azonban csak a kivégzett Ethel Rosenberghöz tud viszszatérni, bűntudata nem hagyja nyugodni haláláig. Az előadás másik nagyjelenete a kórház patológiáján játszódik. Belize addig erőszakoskodik a titokban beengedett Louis-val, míg az elmondja az általa gyűlölt Cohn fölött a kaddist, igaz, ehhez a szintén Udvaros alakította kommunista Ethel Rosenberg szellemére van szüksége, aki súgja neki a majdnem elfelejtett imát.

A mormon anya képtelen elfogadni fia homoszexualitását, míg Priorhoz, akit véletlenül ismer meg, közel tud kerülni. Egy pillanatra talán felvillan közöttük az

anya-fiú, nő-férfi viszony kósza vágya és lehetősége is, mint ahogy az is nyilvánvalóvá lesz, hogy nemcsak apja nem szerette igazán Joe-t. Kushner azt sugallja, mintha a vallás és a személyes nem férne össze semmikepp. Érdekes párhuzamra hívja fel a figyelmet egyébként egy amerikai színházi honlap: ahogy a mormon Hannah pótanyjává válik Priornak, úgy énekel jiddis altatót az exitusában anyjáért rimámkodó Roy Cohn felett Ethel Rosenberg szelleme.

Kushner számos típust pellengérré állít, s persze akad bőven áthallás a mi k. európai viszonyainkra is, de megérdemeljük. Előítéletekből, ügyeskedőkből, politikai befolyást egészségügyi (vagy más) előnyökre váltó kapcsolati tőkésekből, agresszív jobbosokból, agitativan okoskodó balosokból nálunk is akad elég. És valószínűleg a saját nemükhöz vonzódók sem csupán a baloldalon találhatók, akárcsak a darabban, s ők is hasonlóképpen rejtegetik vonzalmukat, akárcsak Roy Cohn.

Politikai, identitás- és magánéleti dráma pereg a szemünk előtt látványos jelenetekben, Izák Lili süllyedő és emelkedő színpadelemei, a levegőben kitárt szárnyal repkedő álomangyalokkal, bő humorral ellensúlyozott, közel négy órán keresztül, mely elégikus feloldást hoz. Nem a nyugtatók hatására látott angyalokban való hit, hanem az önmagunkkal megtalált harmónia nyugtathat meg bennünket, vonhatjuk le Priorral a konklúziót, aki a kezelés hatására még tartja magát.

A pesti előadásnak van azonban még egy jelenete, ami számunkra, közép-európaiak számára az említett két megrendítő jelenet mellé kívánczik, s ezt a román rendező pontosan tudhatta. Nem is jelenet, pusztán egy hangbejátszás a történelem színpadáról, melytől azonban negyedszázad távolából is lúdbőrzik az ember. A liberálisok által nemcsak rossz westernszínésznek, de utálatos neokonknak tartott Ronald Reagan híres beszéde Berlinben, 1987-ben, a Brandenburgi kapu nyugati oldalán, melyben a következőket mondta: „Gorbacsov főtitkár, ha békét keres, ha a haladás útját keresi a Szovjetunióknak és Kelet-Európának, ha a liberalizáció útját keresi, jöjjön ide ehhez a kapuhoz. Gorbacsov úr, nyissa ki ezt a kaput. Gorbacsov úr, döntse le ezt a falat!”*

Az előadás ezen az epizódon egyáltalán nem ironizál. Korántsem véletlenül. A fal ledőlt, mi pedig elégedetten dőlhetünk hátra székeinkben, hogy ennek köszönhetően Tony Kushner darabja is megérkezhetett Budapestre.

Szántó T. Gábor

* „General Secretary Gorbachev, if you seek peace, if you seek prosperity for the Soviet Union and Eastern Europe, if you seek liberalization, come here to this gate. Mr. Gorbachev, open this gate. Mr. Gorbachev, Mr. Gorbachev, tear down this wall!”